

БЪЛГАРИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ, ХІХ В.:
ПОНЯТИЯ, СТРУКТУРИ, ЛИЧНОСТИ

**БЪЛГАРИТЕ В
ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ, ХІХ в.:
ПОНЯТИЯ, СТРУКТУРИ, ЛИЧНОСТИ**

Съставителство и научна редакция
Ваня Рачева

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

СОФИЯ • 2017

Тази книга се издава по проект на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – Университетски комплекс по хуманитаристика „Алма Матер“, програма „Регионални изследвания“, и с финансовата подкрепа на Фонд „Научни изследвания“ към Министерството на образованието и науката.

На корицата: Фрагмент от „Панорамен изглед от градът и фортификациите на Шумла“: The Illustrated London News, 25 February 1854, vol. 24, No 670, p. 169, [https:// books.google.com](https://books.google.com)

Преден форзац: „Панорамен изглед от градът и фортификациите на Шумла“: The Illustrated London News, 25 February 1854, vol. 24, No 670, p. 169, <https://books.google.com>

Заден форзац: „Карта на железните пътища от Европейска Турция“: [Ковачев, Я.]. Българският народен календар за проста година 1875. Пловдив / Русчук / Велес: Книжарницата на Хр. Г. Данов, б.г., <https://books.google.com>

© 2017 Ваня Рачева – съставител, научна редакция, предговор, превод от руски език

© 2017 Божена Серафимова – художник на корицата

© 2017 Александър Златанов, Анна А. Леотниева, Анна Чанкова, Антоанета Кирилова, Ваня Рачева, Гергана Атанасова, Диляна Ботева, Димитър Григоров, Ивайло Найденов, Иван Първев, Иван Русев, Мария Баръмова, Мария Кипровска, Милош Жагодић, Надя Манолова-Николова, Огняна Маждракова-Чавдарова, Ольга А. Дубовик, Олга Тодорова, Светлана Кръстева, Христо Беров.

© 2017 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-954-07-4352-3

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор	
Ваня Рачева	9
Робството през епохата на късната Османска империя в българската и чуждата историография: допирни точки и разминавания	
Олга Тодорова	15
От Етрополе до Рим и обратно: за архивите и тяхната употреба	
Дилиана Ботева	35
Българите и Централна Европа през XIX век	
Иван Първев	41
Хабсбургската търговия на Балканите в публичния дискурс, 1718 – 1740 г.	
Мария Баръмова	49
Османският тил във войната от 1735 – 1739 г. (По данни от сиджил на един провинциален град)	
Анна А. Леонтиева	57
Модерната търговска терминология в българското пространство през Възраждането – от чуждите влияния към собствения почерк	
Иван Русев	67
Карловският род Пулиеви в българската историография: между синдрома на историографската недостатъчност и подценяването	
Ивайло Найденов	77
Непубликувани спомени за Михаил Чайковски – Садък паша	
Александър Златанов	107
Българите в Османската империя, реформите и руската имперска политика. Или как в средата на 40-те години на XIX век един монах става политик	
Ваня Рачева	133
Пујина буна у Видинском санцаку 1849.	
Милош Јагодић	179

Руската политика на влияние сред българите в годините след Кримската война (1853 – 1856). По примера на един възрожденски даскал <i>Анна Чанкова</i>	191
Черна гора и българите – начало на двустранен интерес и връзки (1853 – 1861 г.) <i>Огняна Мажоракова-Чавдарова</i>	217
Доротей, Врачански епископ и Софийски митрополит – един български архипастир в йерархията на Цариградската патриаршия и в българските църковни борби <i>Антоанета Кирилова</i>	251
Ферман от 1859 г. за строеж на църквата „Св. Троица“ в с. Кошава, Видинско <i>Светлана Кръстева</i>	295
Трънската каса за сираци 1872 – 1875 г. <i>Надя Манолова-Николова</i>	305
Восточный кризис 1875 – 1878 гг. в восприятии Стефана Стамболова <i>Ольга А. Дубовик</i>	337
Власт и общество в Плевенско на прага на две епохи: съдбата на рода Михалоглу и неговите благотворителни фондации (<i>вакъфи</i>) в условията на прехода от имперско към национално държавно управление <i>Мария Кипровска</i>	357
Плевен на границата на две епохи (1864 – 1885) през една биографична скица <i>Гергана Атанасова</i>	373
Социални профили на индустриалци – предприемачи в България, в края на XIX и началото на XX век <i>Христо Беров</i>	407
„Вашият глас е моят глас. Не го забравяйте!“: Османски влияния в култа към личността на Кемал Ататюрк <i>Димитър Григоров</i>	441
Авторите	501

CONTENTS

Introduction	
<i>Vania Racheva</i>	9
Bulgarian and International Historiography on Slavery in the Late Ottoman Empire: Resemblances and Divergences	
<i>Olga Todorova</i>	15
From Etropole to Rome and Back: About the Archives and their Misuse	
<i>Dilyana Boteva</i>	35
The Bulgarians and Central Europe in the Nineteenth Century	
<i>Ivan Parvev</i>	41
Habsburg Trade in the Balkans as a Public Discourse, 1718 – 1740	
<i>Maria Baramova</i>	49
The Ottoman Rear during the War of 1735 – 1739. (According to the Data from a Country Town <i>Sicil</i>)	
<i>Anna A. Leontyeva</i>	57
The Modern Commercial Terminology in the Bulgarian Space during the National Revival – from Foreign Influences to a Bulgarian Style	
<i>Ivan Roussev</i>	67
The Puliev Family from Karlovo in Bulgarian Historiography: Between the Syndrome of Historiographical Scarcity and Underestimation	
<i>Ivaylo Naydenov</i>	77
Unpublished Memoirs about Michał Czajkowski – Sadık Pasha	
<i>Aleksandar Zlatanov</i>	107
The Bulgarians in the Ottoman Empire, the Reforms and the Russian Imperial Policy. Or How in the mid-1840s a Monk Became a Politician	
<i>Vania Racheva</i>	133
Puyo's Revolt from 1849 in the <i>Sancak</i> of Vidin	
<i>Miloš Jagodić</i>	179

Russian Policy of Influence over the Bulgarians in the Period after the Crimean War (1853 – 1856). Following the Example of One Teacher <i>Anna Chankova</i>	191
Montenegro and the Bulgarians: A Beginning of Bilateral Interest and Relations (1853 – 1861) <i>Ognyana Mazhdrakova-Chavdarova</i>	217
Dorotey, Bishop of Vratsa and Metropolitan Bishop of Sofia – A Bulgarian Archpastor in the Hierarchy of the Patriarchate of Constantinople and in the Bulgarian Ecclesiastical Struggles <i>Antoaneta Kirilova</i>	251
A Ferman for the Construction of the „Holy Trinity“ Church in the Village of Koshava, Vidin region <i>Svetlana Krasteva</i>	295
Orphan Fund in the Town of Trăn 1872 – 1875 <i>Nadia Manolova-Nikolova</i>	305
The Eastern Crisis (1875 – 1878) in Stefan Stambolov’s Perceptions <i>Olga A. Dubovik</i>	337
Power and Society in Plevna on the Verge of Two Epochs: the Fate of the Mihaloğlu Family and its Pious Foundations (<i>waqf</i>) during the Transitional Period from Imperial to National Governance <i>Mariya Kiprovska</i>	357
Plevna on the Brink of two Epochs (1864 – 1885) Traced through a Biographical Sketch <i>Gergana Atanasova</i>	373
Social Profiles of Industrialists and Entrepreneurs in Bulgaria in the Late Nineteenth and Early Twentieth Century <i>Hristo Berov</i>	407
„Your Voice is My Voice. Do Not Forget It!“ Ottoman Influences on Kemal Atatürk’s Cult of Personality <i>Dimitar Grigorov</i>	441
The Authors	501

ПРЕДГОВОР

На 18, 19 и 20 ноември 2016 г. във Велинград се проведе Кръгла маса на тема „Българите в Османската империя, ХІХ в.: понятия, структури, личности“ с участието на 11 колеги от Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Икономическия университет – Варна, и Института за исторически изследвания при Българската академия на науките. Дискусионният семинар бе финансиран по проект на Университетския хуманитарен комплекс „Алма матер“ към Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Тематичните панели бяха посветени на структурите на българското общество в преход (в епохата на Танзимата) и имперската реалност на Балканите; на отделни личности в микро- и макро-рамка; на някои от понятията на българската модернизация от ХІХ в.; както и на историографските ракурси на българската проблематика в имперското и междубалканското пространство. Вариантът за организиране и провеждане на научни форуми с няколко участници с различни, но допирни професионални профили на изследванията, с достатъчно време за излагане и доказване на тезите, и специално със свободни, подробни и задълбочени дискусии върху поднесените материали, отново показва убедително своята работеща формула.

Трябва да поясня, че формалният повод да се съберем съмишленици на академичната история и да организираме тази Кръгла маса беше юбилеят на проф. д-р Пламен Митев, който също взе участие в семинара с пространен доклад на тема „Димитър Общи: авантюрист, предател или герой“, предизвикал множество въпроси.

В процеса на подготовка на сборника „Българите в Османската империя, ХІХ в.: понятия, структури, личности“, включващ доразработените доклади на почти всички участници в тридневния семинар, публикувани тук като статии и студии, като съставител и научен редактор аз поканих да се включат с авторски материали още колеги от различни поколения и академични звена. Някои от тях работят от дълги години с професор Митев за осъществяване на учебни и научни проекти, на конференции; издавали са съвместно списания и сборници, включително и в Общобългарския комитет „Васил Левски“. Други са една много малка част от неговите колеги и приятели от Историческия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и от други научни структури в България и в чужбина. Трети от тях са малка част от реализираните или настоящите докторанти и/или специализанти на проф. Митев.

Материалите в сборника са подредени по хронологично-тематичен принцип. Томът започва със статията на Олга Тодорова, която поставя принципния въпрос за това какъв (изобщо) е смисълът от един компаративен анализ, изграден върху опозицията „глобално – национално“. На този фон авторката проблематизира робството в Османската империя и в частност засяга голямата и недобре работена на професионално ниво в националната ни историография тема за понятията и термините, с които борави историческата ни наука. Дано статията отвори полезна дискуссия в тази посока и послужи за надграждане на постигнатото. Някои терминологични проблеми на българската историография за периода на Възраждането се засягат и в още няколко от публикациите (без това да е основен акцент), но специално бих отбелязала последната студия в тома, която коментира понятията „монархически култ“ и „култ към личността“.

Текстът на Диляна Ботева (която вече доказва, че може да пише задълбочено и аналитично и за периода на Българското възраждане) е едно извороведско „намигване“, (присъщо на специалистите по антична история) към начина на четене на източниците чрез детайлното разнищване на един на пръв прочит частен казус, звучащ на места за несведущите по темата дори забавно.

В научното съобщение на младата руска османистка Анна Андреевна Леонтиева историческата канавка са последните години на войната от 1735 – 1739 г. между Османската, Австрийската и Руската империя. Основен източник на анализ тук не са обичайните дипломатически и военни документи, нито войната като събитие, а по-скоро нейният „тил“, видян през записите в сиджилите на днешния гр. Добрич.

В своята студия Антоанета Кирилова онагледява механизмите, чрез които един архипастир (в конкретния случай – племенникът на Найдено Геров) в средата на XIX в. методично и упорито изкачва йерархичната стълбичка на Цариградската патриаршия. Чрез подредени факти от битието му (във фокуса на дилемата „да бъде владика“ и/или да бъде „българин владика“) се илюстрират основни постулати в правилата на Вселенската църква в рамките на Османската империя след средата на века; коментира се и църковното ни движение като политическа школа. Този текст кореспондира с още една от студиите в тома, в която централен персонаж е друг активен участник в „българо-гръцката разпра“ – Неофит Бозвели.

Може би любопитен сам по себе си е фактът, че в сборника „Българите в Османската империя, XIX в.: понятия, структури, личности“ четири поколения историци коментират (между редовете или като основен проблем) руската имперска политика към българите, и то през фокуса на битието и изявите на определени личности – като архимандрит Неофит Хилендарски, Георги Раковски, Сава Филаретов, Константин Петкович, Стефан Стамболов.

Студията на Огняна Маждракова-Чавдарова например проучва руската политика към Балканите и най-вече към черногорците, като фактологично и тематично онагледява детайлно началото на българско-черногорските политически контакти. Специално е изследван приносът по темата на политика Раковски, включително през един подробен анализ на източник като възрожденската преса. Авторката засяга също интересната и недостатъчно проучена, особено в нашата историография личност на българина Константин Петкович, който е дългогодишен и

успешен руски консул в Османската империя (за него иде реч частично в още две от публикациите в тома).

На пръв прочит основен герой на студията на Ваня Рачева е архимандрит Неофит Котленец и неговата политическа изява и амбиция да постави и да отстоява пред Високата порта в средата на 40-те години българския политически въпрос. При един втори прочит обаче основният сюжет е свързан с изследване на възможностите за осъществяване на политическа дейност от поданиците на султана в същия хронологически отрязък и възможните механизми за това. Но търпеливият читател, който би стигнал до края на текста, може да реши, че всъщност главният сюжет е за това как историческите събития и личности отлежават в обществената памет и как се трансформират като „исторически факти“.

След като дава обща синтезирана характеристика на промените в руската политика към българите след Парижкия мир от 1856 г. с акцент към новото в тактиката и стратегията за преследване и реализиране на поставените имперски цели, Анна Чанкова избира в своята статия интересен подход да я „онагледни“ практически, като представя убедително биографията на популярния възрожденски даскал Сава Филаретов в качеството му на руски „агент за влияние“.

Олга Анатолиевна Дубовик представя в своето изследване познатият ни Стефан Стамболов в една на пръв поглед малко необичайна за него „поза“ – такава на разпален русофил. Статията коментира тези и действия на проходящия политик през анализ основно на пресата (и някои други свидетелства за позициите му) в кризисен период, какъвто е Източната криза от 1875 – 1878 г., без специално да изследва неговата тогавашна обвързаност с Русия.

Текстът на Иван Първев кореспондира пряко и задочно с изследванията в сборника, които засягат руската имперска политика към българите. Статията му е посветена основно на ролята на другата „съседна“ империя в Балканския регион, която тук също има не само геополитически и икономически интереси, но и стратегически от гледна точка на своите гранични територии. Читателите биха могли да се възползват от тази група публикации за надграждане на интересни паралели за влиянието и ролята на двете империи в живота на българите под османска власт.

Отделна група статии в сборника са приноси поради публикациите на нови документи (включително в превод на български език) или чрез тяхната пространна интерпретация. Такива са текстовете на Надя Манолова-Николова, Светлана Кръстева и Александър Златанов, както и на Милош Ягодич. Документите са публикувани по академичните правила: дадени са в оригинал, в превод на български език и цялостно или частично са онагледени с фотокопия.

В „Трънската каса за сираци, 1872 – 1875 г.“ Надя Манолова-Николова използва, интерпретира и публикува някои документи от фондовете на Държавния архив – Перник, като официален османски регистър на заемите, дадени от имуществата на сираци в Изнебол – т.нар. след Освобождението „сиротни / сиротски каси“.

Светлана Кръстева от Държавния архив – Видин публикува османски ферман от 1859 г. за изграждане на нова църква в с. Кошава. Научното съобщение е и „теренно проучване“ на място за това как изглежда днес църквата и какви кни-

жовни паметници съхранява тя. Авторката и съставителката на сборника изказват специална благодарност на проф. д.и.н. Орлин Събев за превода от османотурски на документа, както и на д-р Християн Атанасов за съдействието и полезните съвети.

В сборника се обнародва в оригинал и в превод от полски език (благодаря на проф. д-р Искра Баева за съвременната консултация) още един много интересен документ, който не само прибавя щрихи към познатия на българските историци образ на полския агент Михаил Чайковски, но и дава някои интересни податки (и субективни оценки) за османската политика по отношение на идеята за българотурски дуализъм. Статията на Александър Златанов е от тези, които се допълват взаимно в сборника поради засичане на личности като Михаил Чайковски, княз Адам Чарторийски и Константин Петкович.

Милош Ягодич от Белградския университет дава ценна информация от сръбските архиви и запълва историографска празнина в изследванията за т.нар. Пуйова буна от 1849 г., като въз основа на подробни документални извадки изяснява сръбската политика към събитието. Статията загатва в какви посоки още могат да се търсят документи, а изкушените читатели вероятно ще се съгласят след прочитането ѝ, че още сме в дълг към пълното изследване на т.нар. „селски въстания“ в западните български земи от периода 1835 – 1850 г. и че тяхната модерно написана история тепърва предстои.

В сборника има няколко публикации, посветени на различни аспекти, (включително понятийни) от икономическото и общественото развитие на Балканите със специален акцент, разбира се, върху българите. Това са три статии и една историографска студия на Мария Баръмова, Иван Русев, Христо Беров и Ивайло Найденов. Към тази група могат да бъдат причислени с някои уговорки (защото не само това е техният акцент) и двете статии, посветени на Плевен на границата на две епохи.

Мария Баръмова коментира търговските контакти и практики на взаимно стопанско опознаване между Свещената Римска империя на германския народ и някои османски територии чрез отразяването им по страниците на немскоезична преса от първата половина на XVIII в. Любознателните читатели могат да надградят очертаната представа, като добавят информация и за българите в тази мрежа от търговци и меркантилни дейности и тяхното интерпретиране в пресата с препратки за българския XIX в.

Проблемът за българската търговска модерност, видян през новата терминология, която навлиза по различни канали в българската книжнина (А според теоретиките – новите понятия са белег за ново мислене и нови практики) и посредством проследяване пътищата на заемките чрез интересни примери е предмет на публикацията на Иван Русев.

Студията на Ивайло Найденов е знакова за модерното състояние на стопанските изследвания, но същевременно може да се възприема и като генеалогично изследване (Тематика, която, за съжаление, не се радва на сериозни традиции в българската историография.) на карловската фамилия Пулиеви, подплатено с подробна библиография.

Христо Беров отдавна проучва стопанската активност на българските предприемачи в преходното време от имперско битие към активност в тесните граници на националната държава. С публикацията си в тома той хвърля мост от дългия български XIX в. към българския XX в., като дава интересни посоки за размисъл и надграждане. Особено ценно е подробното таблично приложение „Социален профил на българските индустриалци 1878 – 1912 г.“, където е събрана, онагледена и представена достъпно разнородна информация.

Както споменах, в сборника има две публикации, посветени на град Плевен, които по същество също изследват прехода и съпътстващите го трансформации от имперското османско време към националното време на Княжество България през историята на едно конкретно селище и неговите обитатели. В първия случай османистката Мария Кипровска се фокусира върху недостатъчно проучвания в българската историография въпрос за съдбата на поземлените имоти и статута на вакъфите в следосвобожденска България, като шрихира участието на някои от представителите на османския елит, избрали да останат да живеят в националната българска държава. В конкретния случай става дума за създаването, вековното съществуване в нашите земи и съдбата на големите вакъфски имоти в Плевен и региона на фамилията на Михал бей (Михаловци).

Автор на втория текст, посветен на Плевен в хронологическия отрязък от средата на 60-те до средата на 80-те години на XIX в., е Гергана Атанасова. Като проследява някои „стандартизирани“ за обичайния ни исторически разказ демографски, икономически, обществени и културни процеси в граничното време, тя се опитва да ги „очовечи“ през битието на главния лекар на плевенската (вакъфска!) болница, който избира да живее тук и по това време, и това, което прави изследователската ѝ амбиция още по-любопитна, е, че докторът дори не е балканец, а е швейцарец...

Тематичният сборник завършва със студията за османските влияния върху култа към личността на Кемал Ататюрк (това (само)назоваване е леко подвеждащо специално по отношение на обема). Текстът е наситен информативно и историографски не само във времеви и терминологичен план, но и представлява сам по себе си енциклопедия от „балкански“ факти, коментари и (неочаквани) исторически и историографски препратки (И поставя османската управленска практика в така нужния съпоставителен европейски контекст.), поднесени с типичния и трудно подражаем стил на закачливо писане за много сериозни проблеми, който Димитър Григоров е доказал, че владее.

За съжаление, не всички колеги, които поканих за участие в тематичния сборник, успяха заради различни субективни причини да се включат, въпреки голямото си желание. Надявам се, че тази проблематика ще бъде интересна както за специалисти, професионални историци и студенти, така и за по-широк кръг читатели; че ще предизвика не само (не)съгласия, но и ще послужи за подтик към доработване и прецизиране на още проблеми в този контекст. А защо не и желание за бъдещо продължение на изследванията...

Подобно тематично издание, каквото е сборникът „Българите в Османската империя, XIX в.: понятия, структури, личности“, е възможно да се реализира в сравнително кратки срокове само при съвместната работа на цял екип от колеги и приятели, които са съмишленици. Затова имам честта и удоволствието да изкажа своите благодарности:

– На първо място искам да благодаря на проф. д-р Пламен Митев за досегашната ни четвъртвековна съвместна ползотворна, коректна и продължаваща работа, и академично партньорство;

– Благодаря специално на редакторката на Историческия факултет Милета Милчева, която отзивчиво, бързо и старателно изчете всички текстове и преводи на български език и помогна за тяхното по-добро звучене;

– Изказвам сърдечна благодарност на колегата османист Мария Кипровска, която редактира всички резюмета на английски език и по време на цялата работа по сборника ми съдейства коректно с чести справки за лица, събития и термини и откликваше с актуална и бърза проверка на всякакви османистични проблеми;

– Специално благодаря на д-р Мария Баръмова, която въпреки многобройните си разнородни ангажименти, направи (за пореден път!) в кратки срокове и професионално предпечата на сборника, като отново прояви своята креативност така, щото всички приложения в изданието да намерят най-подходящата си форма и място за отпечатване. И която също така приятелски понесе всички авторски и съставителски претенции;

– Дължа голямата си благодарност на всички автори в сборника (и специално на най-младите ми колеги!), които откликнаха на поканата, удържаха на думата си, работиха бързо и с желание да направят стойностни публикации точно за този том, и изтърпяха всичките ми редакторски изисквания;

– Накрая имам честта да изкажа своята благодарност към Университетския комплекс по хуманитаристика „Алма матер“ в лицето на неговия ръководител чл.-кор. проф. д.и.н. Иван Илчев, на проф. д.и.н. Иван Първев (ръководител на програма „Регионални изследвания“), на Добромир Добрев (административен директор на УКХ „Алма Матер“), които одобриха и финансираха проекта „Българите в Османската империя, XIX в.: понятия, структури, личности“. Без подкрепата на тази научна структура, която за осемте години на своето съществуване стимулира много стойностни академични конференции и издания, този сборник нямаше да бъде реализиран.

28 ноември 2017 г.

Ваня Рачева

БЪЛГАРИТЕ В ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ, РЕФОРМИТЕ И РУСКАТА ИМПЕРСКА ПОЛИТИКА. ИЛИ КАК В СРЕДАТА НА 40-ТЕ ГОДИНИ НА ХІХ ВЕК ЕДИН МОНАХ СТАВА ПОЛИТИК

Ваня Рачева

Политическото значение на десетилетието след Одринския мир (1829) за българите се измерва с една голяма промяна. Настъпва бавен обрат в търсенето на съюзник за осъществяване на националните им тежнения, свеждани до издигане на проекти за административно и политическо самоуправление в рамките на Османската империя, често по подобие и модел на съседите, които по исторически причини вече са получили някаква степен на политическа самостоятелност. Изменя се и отношението на османските управляващи към българите, специално в лицето на централната власт. Тази промяна обаче не е нещо изключително и адресирано (само) към православните поданици на султана. Тя е продукт на започнатите от султан Махмуд II (*1785, 1808 – 1839) и продължени от наследника му – султан Абдул Меджид (*1823, 1839 – 1861), реформи. Този бавен, криволичещ „напред и назад“, но неотменим процес трансформира през 40-те години на ХІХ в. характера на взаимоотношенията между централната власт и българските ѝ поданици в посока търсене на сътрудничество за ускоряване на реформите. Поради различната „скорост“ на промените в отделните провинции на огромната империя, но и поради упоритата съпротива срещу модернизацията на цели заинтересовани прослойки, подкрепяни както от външни, така и от вътрешни сили, забавянето и/или „боксуването“ на реформите поражда нови противоречия. Както е добре известно на специалистите, проблемът с еманципирането на българите в Османската империя възниква не толкова поради утежнен национален гнет, а заради все по-осъзнаваната разлика между икономическата роля на българската буржоазия и нейното политическо безправие¹. Като се абстрахираме от национал-

¹ **Макарова**, И. Ф. Болгары и Танзимат. Москва: Книжный дом ЛИБРОКОМ, 2010; **Макарова**, И. Ф. Еще раз об истоках болгарского церковного вопроса. – В: Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянская идентичность – новые факторы консолидации. Редколегия: Г. В. **Боголюбова** и др. Москва: Институт славяноведения РАН, 2008, 146–172.

ното си чувство, трябва да признаем, че възрожденският българин от втората четвърт на XIX век, в голямото си мнозинство приема за своя държава именно Османската империя и затова все по-активно търси промяна в статута си именно като част от нея².

На пръв прочит главен герой на тази студия е архимандрит Неофит Хилендарски (ок. 1785 – 4 юни 1848) – личност, която ме интригува професионално от десетина години³. Разглеждам го обаче не като книжовник, просветител, автор и издател на учебници, монах или активен деятел на църковното ни движение⁴, а се фокусирам само върху неговата политическа дейност и конкретно – върху изявите му от средата на 40 те години на XIX в., като тук ги коментирам в контекста на реформената политика на Високата порта.

На втори план в този текст се опитвам да поставя още няколко *основни* сюжета, тясно свързани с интерпретацията и разбирането на българската политическа активност в избрания хронологически отрязък. Някои от тях тук са развити позадълбочено, други са само загатнати и тепърва предстои тяхното обговаряне, но тематично те могат да се обособят така:

-
- 2 **Рачева**, В. Към въпроса за политическата култура на възрожденския българин от втората четвърт на XIX в. – История, 2003, № 3–4, 57–58.
 - 3 **Рачева**, В. 1845 година и българският църковно-политически въпрос. Доклад на Кръглата маса „Делото на архиереите, създали и укрепили Българската екзархия – Иларион Макариополски, екзарх Йосиф, Симеон Варненски и Великопреславски, Методий Старозагорски“ за 135 годишнината на Българската екзархия, организирана от ДАБЧ, Богословския и Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ и Дирекция „Вероизповедания“ на Министерския съвет, 14 декември 2005 г.; **Рачева**, В. Защо Неофит Бозвели не стана любим герой, или как политическата присъда става историческа (по материали от XIX век). Доклад на Националната научна конференция „Историческата наука и раждането на героите“, организирана от Българското историческо дружество на 14 – 15 декември 2006 г.; **Рачева**, В. Посланик Титов и българите през 40-те години на XIX век“. Доклад на Международната научна конференция „Русия, Европа и светът“, организирана от Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ на 28 – 29 септември 2009 г.; **Рачева**, В. Политическата култура на българския елит от 40-те години на XIX век. Доклад на Третия международен конгрес по българистика, организиран от Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ на 23 – 26 май 2013 г.; **Рачева**, В. Как един монах става професионален политик. (Сюжет от средата на 40-те години на XIX век). Доклад на Кръглата маса „Българите в Османската империя, 19 век: понятия, структури, личности“, организирана от Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ на 18 – 20 ноември 2016 г., Велинград; **Рачева**, В. Покровителство, автономия, суверенитет – политическата култура на възрожденския елит от първата половина на XIX век. Дисертация. Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. София, 2017, ръкопис, 224–273.
 - 4 Българската историография все още е в дълг към изследването на тази личност и специално към пълното академично издаване на оцелелия му архив и цялостното му творчество. Повечето монографични изследвания, тематични сборници и документални издания за него са инициирани или са дело на филолози, а историците сякаш осезаемо „изоставаме“ в това отношение. Съответните заглавия са цитирани по-долу в текста, а тук посочвам само станалите „класически“ книги за Неофит Бозвели: **Арнаудов**, М. Неофит Хилендарски Бозвели 1785 – 1848. Живот – дело – епоха. София: Изд. Св. Синод на Българската църква, 1930; **Арнаудов**, М. Неофит Хилендарски Бозвели. Живот – дело – епоха 1785 – 1848. Т. 1 – 2. 2-ро прераб. изд. София: Наука и изкуство, 1971; **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели и българският църковен въпрос. (Нови данни из архивата на Адам Чаргаторийски). София: Изд. на БАН, 1964; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение до Кримската война. Изследвания по българска история, № 1. София: Изд. на БАН, 1976; Неофит Бозвели и българската литература. Под ред. на Г. Димов и Ст. Таринска. София: Изд. на БАН, 1993; **Радев**, И. Архимандрит Неофит Петров Котленец или все още непознатият Бозвели. София: Обединена редакция за книги и периодика „Мисъл“, 2011 и пос. в тях лит.

– Без по същество да го изследвам в този текст, поставям проблема за оформянето, самоосъзнаването и легитимирането на българския политически елит⁵ от 40-те години на века и за факторите, които влияят върху този бавен и многообразен процес. Пряко с това кореспондира и въпросът за „политическата култура“⁶ на същия елит, от една страна, и от друга – за политическата терминология, която възрожденците използват и която ние, историците (често превратно) интерпретираме.

– Открехвам неразработената достатъчно в българската историография тема за същността на един преходен многопластов процес, какъвто по същността си е Танзимата и за методите на изработване, прокарване, популяризиране и осъществяване „на място“ на отделните реформи, коментирани тук по-подробно само за средата на 40-те години на XIX в.

– Само загатвам за бавното и постепенно осмисляне от страна на Портата ролята на българските земи и на българите за успешното провеждане точно в Европейска Турция на сложните промени; за неизбежното лавиране от страна на османските политици, които често хитруват и маневрират между желанието за промяна, натиска на Великите сили и инертността и/или съпротивата на засегнати интереси и финансови потоци. В този контекст само „пътюм“ искам да отбележа колко подвеждащ е традиционният за нашата историография европоцентричен / българоцентричен поглед, който замъглява картината, когато не отчита факта, че през втората четвърт на XIX в. Османската империя е държава на три континента, а

5 Заемам това понятие на хуманитаристиката и го използвам в смисъл на „тънка“ прослойка от българското общество, чиито представители благодарение на свои качества (вродени или придобити по силата на легитимно заемана позиция) постигат успехи над средните за общността и като следствие разполагат с определен престиж и с власт, която често е икономическа и невинна е политическа. За да си легитимен в условия, в които няма писани правила за принадлежност към тази категория, е почти толкова важно *ти* да се мислиш като представител на елита, колкото и *околните* (сънародници, представители на властта, чужденци и техните лобита) да те имат за такъв. Затова в групата „възрожденци“, които без да притежават обществено призната власт или да заемат пост като обществени лидери, се позиционират представители на православно (висше) духовенство (тях социолози и политолози биха квалифицирали като „традиционни елити“). Втората теоретична категория са т.нар. „харизматични елити“, чието лидерство се основава на лични качества, а не толкова на легитимна власт и/или богатство. До голяма степен (и условно) и в двете категории можем да поместим архимандрит Неофит Хилендарски. В конкретните условия от средата на 40-те години на българския XIX в. обаче когато изследваме едно по същността си патриархално и консервативно, селско по характер и мироглед общество, и когато *елитът* на това общество няма регламентиран достъп до политическа власт, то често тази позиция е по-скоро изразена в материално благосъстояние и/или в културен „капитал“. Казано опростено – може да си влиятелен / авторитетен (опитен / мъдър) и без да си непременно достатъчно богат и/или образован, но по-честата практика е обратната.

6 С понятието (което заимствам тук в работен режим от научния апарат на политологията), използвано за първи път през XVIII в. от немският философ Йохан фон Хердер (1744 – 1803), обозначавам разбираня, ценности и представи на определени личности за политическата система на държавата, в която живеят и на съседните територии и държави, които понякога се вземат за модели на подражание; обозначавам също и съвкупността от представи за властта и за структурите ѝ, за начина, по който тя се осъществява, за правата и задълженията на поданиците; и за правилата на политическото поведение. Това не е статична система. Тя се променя и обновява успоредно с реформите в Османската империя и именно в началото на Танзимата става особено интересна за изследване, когато има условия за масовизиране на грамотността като минимална предпоставка за осъзнато политическо мислене / „политическо съзнание“, а едва след това и за политическо активизиране на по-големи групи хора.

Балканите са (само) малката европейска част от цялата имперска територия, на която султанът е суверен.

– Също на „втори план“ в този текст засягам политиката на Руската империя към българите православни поданици на султана и техния ясно заявен по това време стремеж за обособяване и признаване като отделен милет (разбирай „нация“ по вероизповедание) със свое постоянно политическо представителство в столицата. Известно е (и студията го потвърждава), че руската имперска политика не подкрепя българските политически (и църковни) стремежи от средата на 40-те години на XIX в.

– Не на последно място тук отделям внимание на манипулирането (Разбирано като съзнателен процес на опериране с конкретна информация: нейното подбиране, пресяване, подреждане и интерпретиране в определен контекст.) на историческата памет за определени събития и конкретни исторически личности и на ролята на историците-хроникьори (били те съвременници или не) в този процес.

– Накрая – текстът бегло загатва и за съществуващия терминологичен хаос, който цари в мисленето и в публикациите ни; за понятията, с които професионалните изследователи на Българското възрождане боравим, често без да прецизираме тяхната точност и адекватност в съдържателно отношение спрямо периода / проблема / процеса, за който ги използваме.

Българите и реформеното събрание в Цариград от 1845 г.: цели, участници, последици

В края на 1844 година султан Абдул Меджид замисля безпрецедентната и потенциално опасна стъпка *да се посъветва* с народа си. Висшата власт в Империята издава ферман за „събрание на депутати“ (така го определя Михаил Чайковски (1804 – 1886), политическият агент на „Хотел Ламбер“ в Цариград), разгласява го и го разпраща до всяка своя провинция⁷. Интересно е как *архимандрит Неофит Петров Котленец* (както се самоназовава той) нарича в своите пръснати писма и други документи⁸ събранието за реформите. Ето няколко примера: „светловысокого благоразсудливо правителствено собрание“ и „св[ето] Правително Собрание“, а времето определя като „това богодарованно златое султанско время“, „непропушайте благослучайно то благодарованное время“⁹.

7 Люис, Б. Възникване на съвременна Турция. Прев. О. Алтънчев. Пловдив: Пигмалион, 2003, с. 8, 10, 17; Зеленеv, Е. И. Эволюция османского провинциального управления в Сирии в XIX – начале XX в. – Във: Восток в Новое время. Экономика, государственный строй. Сб. статей. Сост. и ред. М. Ю. Рошин и И. М. Смилянская. Москва: Наука, 1991, с. 166, 167; Шишманов, Ив. Един непознат труд на Неофита Бозвели. Неговата цена за историята на нашето Възраждане и неговите отношения към „Мати България“. – В: Шишманов, Ив. Избрани съчинения. Т. I. Българско възрождане. Студии. София: Изд. на БАН, 1965, 132–133.

8 За архива на Бозвели и неговата съдба последно вж. у Радев, И. Реквием за личния архив на архим. Неофит Бозвели. – В: Радев, И. Живот по трета книга на пророк Ездра. Пор. Българска вечност № 117. София: Тангра ТанНакРа, 2016, 102–112.

9 Вж.: поп Георгиев, Й. Материяли по църковната борба. (Архивата на Неофита Бозвели). – Сборник на БАН, 1921, кн. XIV, с. 39, 68, 72; Тодоров, И. Между две заточения. (Из дейността на архимандрит

В султанския документ се нарежда да се изпратят по двама мъже „измежду тези, които са *най-уважавани и благонадеждни, които са интеллигентни и знаещи, които са познали просперитета* (курсив тук и до края мой, В.Р.) и познават характера на населението“¹⁰. Избраните делегати предстои да се съберат на консултативно съвещание в имперската столица. Пътуването им ще се поеме от местните хазни, а по време на престоя в Цариград те ще бъдат настанени като „почетни гости в конаците на големците“¹¹.

THE SULTAN ABDU-L-MEJID I.

Султан Абдул Меджид

Източник: The Illustrated London News, 22 March 1845, Vol. 6, No 151, p. 184, Web

Неофит Хилендарски Бозвели в Цариград през 1844 – 1845 г.). – Църковно-исторически архив, 1981, т. 1, с. 17, 25.

10 Люис, Б. Възникване на съвременна Турция..., 148–149; Тодорова, М. Англия, Русия и Танзиматът. София: Наука и изкуство, 1980, с. 59; Садулов, А. История на Османската империя (XIV – XX в.). София: Фабер, 2000, с. 245; Арнаудов, М. Неофит Хилендарски Бозвели, т. 1..., 114–116.

11 От своя страна, руският посланик Владимир Павлович Титов (1807 – 1891) и Вселенската патриаршия полагаат доста усилия да настанят част от пристигналите българи в „проверени“ домове, за да могат не само да контролират депутатите, но и да ги подложат на съответна обработка и внушения. Люис, Б. Възникване на съвременна Турция..., 148–149.

Интересни са мотивите на султана за свикването на събранието, които подсказват и целта на това не толкова обичайно¹² за Империята събитие. След като прави бегла ретроспекция на провежданите дотук реформи, Абдул Меджид изказва неудовлетворението си от темпото и от резултатите на промените. Като успешна той оценява само военната реформа. Показателно е, че двадесет и една годишният султан изтъква като една от основните пречки за „неправилно“ разбраните и бавно прокарваните реформи не друго, а невежеството и неграмотността на населението. Затова апелира (а и ще предприеме такива мерки през същата, 1845 г.¹³) към стимулиране подобряването на образованието на поданиците и отварянето на светски училища, „основани на науката, изкуството и промишлеността“¹⁴. Без да навлизам в повече подробности, ще обобщя, че замисълът на това консултативно събрание е да се направи допитване до представители от провинциите за успеваемостта на промените и така да се прецени по-добре резултатът от реформите в различни области¹⁵. Трябва да се подчертае, че събранието в никакъв случай не е свикано по повод и/или във връзка с конкретните проблеми на определена общност, най-малко пък с българо-гръцкия църковен конфликт, който по това време едва започва да се оформя като „видим“¹⁶. Освен това, не става дума за едно общо събиране на всички представители, които ще пристигнат (и ще дискутират) на

12 Такава е оценката на малкото български историци, които изобщо обръщат внимание на това събрание. Съществуват обаче податки, според които още сред съвременниците мюсюлмани има опит тази стъпка, която на пръв поглед кореспондира с практиките на Запада и с влиянието на европейската идея за парламентаризъм, да се примиря и приравни с някои стари османски традиции за провеждане на консултации с провинциални представители (т.нар. „мешверет“). Още тогава някои официални историци обяснявали естеството на такива консултативни събрания с ислямска практика, при която в такива съвети участват две групи хора – държавни служители и мандатори на поданиците. Свиканите през април – май 1845 г. в столицата „делегати“, както ще се види, нямат функцията на „представители“. Люис, Б. Възникване на съвременна Турция..., 104–110; Кошелев, В. С. Консултативное собрание депутатов в Египте (1866 – 1879 гг.). – Във: Восток в Новое время. Экономика, государственный строй. Сб. статей. Сост. и ред. М. Ю. Рошин и И. М. Смилянская. Москва: Наука, 1991, 180–199.

13 Известно е, че в създадената през март 1845 г. комисия за образователната реформа има и български представители и това е Иларион Макаронополски (1812 – 1875). Повече вж. у: Смоховска-Петрова, В. Неофит Бозвели..., 130–131, 133, 206, бел. 25 и 26, и др.; Тодорова, М. Англия, Русия и Танзиматът..., с. 61; Люис, Б. Възникване на съвременна Турция..., с. 149.

14 Новичев, А. Д. История Турции. Т. III. Новое время. Ч. II (1839 – 1853). Ленинград: Изд. Ленинградского университета, 1973, с. 135.

15 В този дух е и краткото информативно съобщение в лондонската преса, вж. напр. The Illustrated London News, 22 March 1845, Vol. 6, No 151, p. 181, Web.

16 В публикуваните донесения на Михаил Чайковски (както отбелязах – агент на „Хотел Ламбер“ в Цариград, отговарящ в средата на 40-те години на XIX в. за прокарване на полската политика именно сред българите) до княз Адам Чарторийски (1770 – 1861) може да се забележи субективен стремеж да се изтъкват с предимство всички особености, които акцентират върху важноста на българските казуси и искания като първостепенни. Такъв нюанс може да се открие в твърдението му от началото на март 1845 г., че след проучването на „меморандумите“ на Неофит и Иларион, за които ще стане дума по-надолу, Шекиб ефенди (неизв. – 1854) бил заявил, че „почувствал нуждата да има местни депутати в Цариград, които да представят нуждите и възможностите на своите провинции“. Той бил отбелязал, че това именно е станало причина да бъде издаден ферманът за събранието на депутатите и че такава стъпка трябвало да бъде предприета не само за българите, но за всичките поданици на държавата. Все пак трябва да се уточни, че тези сведения Шекиб ефенди споделил със сърбина (и български книжовник) Константин Огнянович (1798 – 1858), който пък ги бил предал на самия Чайковски. Смоховска-Петрова, В. Неофит Бозвели..., 129–130; Маркова, З. Българското църковнонационално движение..., с. 123.

едно място. Става дума за провеждане на поэтапни консултации на делегатите по региони с висши турски сановници и министри, и с членовете на Висшия съвет по реформите.

Предвижда се също така след приключване на събранието на провинциалните първенци специални емисари на Портата под формата на пътуващи комисии постепенно да обиколят отделните райони, от които са постъпили оплаквания, и така да удостоверят истинността на подадените прошения. Те били длъжни да докладват за резултатите от „ревизиите“ си, но дали са разполагали с достатъчно правомощия, за да решават наместо и веднага възникналите казуси¹⁷ – за това досега не успях да събера достоверна информация. Още тук личи, че този механизъм, колкото необичаен и вдъхващ респект да е с желанието да се осъществи контрол и да се съдейства наместо за решаване на казусите, всъщност може да се окаже и много тромав като процедура. А също и да бъде подвластен на прекалено субективен и личностен елемент, свързан с (не)начетеността, (не)подготвеността и морала на конкретните чиновници, назначени в комисиите, особено като отчетем и традицията в корупционните практики по тези ширини...

Когато в самия край на 1844 г. султанският ферман пристига в провинциалните столици и в по-големите градове, „измежду известните и уважавани граждани“, паритетно от мюсюлмани и немюсюлмани, в началото на новата, 1845 г. се избират хора, които при идването си в Цариград получават от правителството документ, обясняващ целта на събирането. Добре разгласената идея на Портата предвижда избранниците да изложат вижданията си именно пред Висшия съвет за реформите в Османската империя и да споделят опит от успехите и от провалите при прилагането на Танзимата, както и да разкажат за нуждите на областите, които представляват.

Българите в Цариград, ръководени и напътствани от амбициозния полски агент и политик Михаил Чайковски, от своя страна също превеждат султанския ферман – това прави Иларион Макариополски¹⁸. Не разполагаме обаче с достатъчно свидетелства как и дали предварително е разпространяван сред сънародниците

17 Всъщност, освен пътуващите комисии, самият султан Абдул Меджид ще предприеме веднага след приключване на събранието през май 1846 г. емблематична обиколка на част от българските земи, която проучвам за отделна публикация. Запазено е интересно свидетелство от посещението му в Търново, където той пристига на „15 май в сряда, 9 часа“ и си заминава „в събота в 3 часа“. По-важна за изследване опитите за прокаране в реалността на решенията на консултативното събрание е следната подробност. При престоя на султана в българския град търновските търговци му „дадоха прошение с молба да уреди търговско съдилище в града им“. Султанът се съгласява и „съдилището се учреди“ – тук виждаме желание за пряка реализация чрез височайшата воля на една от най-съществениите реформи от средата на 40-те години на XIX в. Повече у **Папазов, Д.** Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. София: печатница П. Глушков, 1937, с. 60, цит. по **Янев, С., Е. Налбантова.** Атлас на българската литература. 1740 – 1877. Пловдив: ИК „Жанет 45“, 2012, с. 163, вж. и с. 159.

18 **Маркова, З.** Българското църковнонационално движение..., 123–124; **Смоховска-Петрова, В.** Неофит Бозвели..., 129–130. Подробно за цариградската българска колония, нейното формиране и обществено-политически изяви вж.: **Начов, Н.** Цариград като културен център на българите до 1877 г. София, 1925; **Бързицов, Хр.** Някога в Цариград. 2-ро изд. Варна: Държавно издателство, 1966. Информация за броя на населението в столицата на Империята точно през 40-те години на XIX в. у **Шеремет, В. И.** Османска империя и Западна Европа. Вторая треть XIX в. Москва: Наука, 1986, с. 272, бел. 44, с. 41, с. 279, бел. 57.

точно този превод или е съставен, за да бъде раздаден само на пристигналите в столицата български представители¹⁹.

Български представители за събранието, разбира се, също са определени. Макар въпросът да не е проучван специално, знае се, че те започват да пристигат в Цариград в средата на април 1845 г. Такива са избрани по един от Русчук („х. Петър“), от Шумен и от Самоков и по двама от Видин и, подчертавам, от Ниш (единият „Никола“). Избрани са и българи от Търново и от Филипопол, дори от Серес. Известно е също името на български делегат от Сливен, някой си „х. Александър“²⁰. Полският агент Михайл Чайковски твърди, че е успял чрез своите контакти и връзки на високо ниво да издейства настаняването им за времетраенето на събранието в квартири на католици с цел по-лесен контакт и безпрепятствено съгласуване на исканията по българския въпрос.

Замисълът на Михаил Чайковски и на архимандрит Неофит, подкрепяни по това време от Иларион Макариополски, но и с активното съдействие на Константин Огнянович (който многократно се споменава в докладите до Чарторийски в Париж), е следният. Те искат да създадат у Портата усещане, че програмата от двата меморандума, написани още през септември 1844 г., но реално обсъждани с авторите им от представители на властта едва през януари 1845 г., не е частна инициатива, а е подкрепяна и от българските представители от провинцията. Затова те ще положат доста усилия да убедят поне част от депутатите да „приподпишат“ исканията и да ги представят като свои. Чайковски дори се заема да разпраща писма до отделните селища, откъдето са пристигнали български представители, за да се „инструктират“ местните елити и да има съгласуваност, особено когато след известно време пътуващите комисии започнат да пристигат по места, за да проверят истинността на прошенията. Това прави от своя страна и архимандрит Неофит, например пише до Свищов²¹.

Тук е уместно да припомним съдържанието на исканията в споменатите два отделни меморандума (с автори Неофит Бозвели и Иларион Макариополски) от септември 1844 г., които в българската историография се интерпретират изцяло и само в светлината и развитието на българо-гръцкия църковен спор²². Двата доку-

19 Без да съм проучвала специално въпроса, вярвам че могат да се открият интересни податки за популярността на султанския ферман от 1845 г. Така напр. в Рилския манастир е съхранен единичен екземпляр – превод на „Хатишерифа прочтеното на Високата порта пред негово величество на 4-го мухарема 1261 [1 януари 1845], [Заедно с обръщението към] „Любезни ни единородни болгаре“ [от] И. Стоянов, 23 януари 1845 в Цариград. Напечата ся иждивением господина Николая П. Тапчилешова в дар на единородните му българе“. Вж. **Янев, С., Е. Налбантова.** Атлас на българската литература... с. 202. А през следващата 1846 г. сред старопечатните български книги намираме и „Благотелното продължение Танзимата. Издадено от Царственнаго совета Правосудия, на всичките подданници Державнаго Царство. Печатася с иждивение Г. Панагиота Кирмитчова Рождением от Тернова, зарад да са раздадат в дар за Полза на своите Единородцы [на задната корица: Преведися на Болгарский язык от К. **Огняновича**]. А печата ся в Цариграда 1846 оу Фаддея Димичиана. Пак там, с. 159.

20 История на България в четиринадесет тома. Т. V. Българско възраждане XVIII – средата на XIX в. Отг. ред. Н. **Тодоров.** София: Изд. на БАН, 1985, с. 314, 320; **Смоховска-Петрова, В.** Неофит Бозвели..., 134–136.

21 **Смоховска-Петрова, В.** Неофит Бозвели..., 134–136.

22 Такава интерпретация задава още неоспоримият авторитет в изследванията за Българското възраждане, какъвто е познавачът на периода професор Иван Шишманов (1862 – 1928), вж. **Шишманов, И.**

мента дори се определят като първата общонародна „програма“ именно по църковния въпрос. Без да степенувам по значение точките от прошенията, исканията се свеждат до следното:

– Да се позволи на българите в Цариград да имат свой български храм, където да се черкуват на роден език. Знаем обаче, че създаването на храм влече след себе си легализирането на църковно епитропство / настоятелство, което всъщност, погледнато в ретроспекция, е много по-важно за организирането, насочването и представянето на българската цариградска общност пред централната власт.

– В българските епархии да се избират само българи за владыци. В това искане няма нищо незаконно, особено след реформения акт от 1839 г. – Гюлханския хатишериф. Но за Вселенската патриаршия е било достатъчно да хвърли поглед, образно казано, върху картата на Европейска Турция, за да си даде ясна сметка с какъв финансов ресурс ще бъде потенциално ошетената самата тя (и тук дори не става дума за т.нар. „владичина“, събирана за издръжка на висшето духовенство), както и финансовите и политическите лобита на нейните креатури, които се редуват на висшите духовни постове, ако такова искане бъде удовлетворено. Не е случайно, че Вселенската патриаршия дълго и упорито, дори и след Великденската акция от 1860 г., категорично ще отхвърля това легитимно българско искане.

– Българите да имат право да издават вестници, да печатат книги и да отворят свои училища. Това искане е формулирано в една точка и на пръв поглед звучи странно и нелогично, ако отчетем факта, че към 1844 г. те имат вече достатъчно светски училища, могат да печатат където преценят своите книги (ако, разбира се, разполагат с финансов ресурс), а българският печат тепърва ще прохода, но и пред него пречките са основно от финансово естество. Освен това, искането сякаш няма връзка с „църковния“ въпрос. Но това е повърхностна интерпретация. Днес е добре известно, а на съвременниците им е било пределно ясно, че и трите правомощия влизат в прерогативите на т.нар. „Рум милет“ и от формалната гледна точка за османската власт именно църковната институция, в лицето на висшето духовенство по места и на Вселенската патриаршия като цяло, би трябвало да разрешава, да следи и евентуално да подпомага практическото осъществяване на тези „права“²³.

Студии из областта на Българското възраждане. В. И. Григорович, неговото пътешествие в Европейска Турция (1844 – 1845) и неговите отношения към българите. – В: **Шишманов, И.** Избрани съчинения. Т. 1. Българско Възраждане. Студии. София: Изд. на БАН, 1965, с. 261. Текстът на меморандумите вж. у **Смоховска-Петрова, В.** Неофит Бозвели...

23 Ще напомня, че точно през 1844 г. Иларион Макариополски отпечатва именно в Патриаршеската печатница превод на Московския митрополит Филарет (*1782, митрополит от 1826 до смъртта си през 1867 г.) – богословското съчинение „Православно учение“ (**Шишманов, И.** Студии из областта на Българското възраждане..., 200–201). А сръбският княз Милош Обренович (*1780, 1815 – 1839, 1858 – 1860), който е достатъчно богат, за да си купи няколко печатарски преси, фактически се сдобива с право на своя печатница (разбирай – на Сръбското княжество) едва по фермана от 1833 г., когато формално се легализира и неговия статут на наследствен сръбски княз. Тоест, правото на печатница явно се разглежда от Високата порта като част от привилегиите, свързани със *самостоятелност / самоуправление*. **Рачева, В.** За благотворителната дейност на българската емиграция от Букурещ през първата половина на XIX в. – В: Дарителство и взаимопомощ в българското общество (XVI – началото на XX в.). Научен ред. **П. Митев**. София: Кооперация „ИФ–94“, 2003, 153–192.

– Следващото искане е изцяло в контекста на провежданите реформи и също е напълно легитимно, но и отново *не звучи* достатъчно „църковно“. Става дума за желанието на българите да образуват с турците по места смесени съдилища / „меджлиси“, които по право обсъждат и търговски въпроси, разпределят откупването на някои местни данъци, решават редица казуси, свързани с *власт и влияние в региона*. След промените към средата на 40-те години на XIX в. в тези местни „общински съвети“ представителство имат всички „милети“ (и/или конфесии), ако са представени сред населението, което живее в дадената област. Притесненията, а и мотивите на автора на това предложение (в случая – произхождащият от заможно „чорбаджийско“ семейство еленчанин Иларион Макариополски), са ясно продиктувани от реалността в българските етнически територии и са добре обосновани. Българите (които често са мнозинство) практически на много места (ще) са измествани в местните меджлиси²⁴ от представители на висшето гръцко духовенство и/или от прогръцки настроени техни съотечественици. Това (ще) става възможно, защото за властта всички те са „православни“, т.е. „Рум милет“.

– Накрая, следва искане, което няма как да не притесни не само патриарха, като общ гарант и представител пред властта на всички православни, но не по-малко и обитателите на руското посолство в османската столица. Става дума за ясно заявеното желание българите да имат *свое представителство в Цариград*²⁵, състоящо се от миряни и от духовници. Лицата, съставляващи това българско представителство, ще бъдат издържани от самата българска общност, ще пребивават постоянно там, ще представят българските интереси и проблеми и ще ги защитават *директно пред Портата*, като заобикалят посредничеството на Вселенската църква.

Ако трябва да обобща – тази програма за *народностна автономия* на българите, според мен, е изготвена политически перфектно и в нея няма нищо излишно и същевременно нищо не е пропуснато. Това определено говори за политическите умения на личностите, които стоят зад авторството ѝ. Всяка епоха и нейният дух могат да бъдат добре осмислени единствено чрез собствените си понятия, термини и разбирания. Автентичното значение на отделните точки не би трябвало да буди притеснение у централната власт, защото „правата“, които се искат, са законни, позволени и дори стимулирани чрез реформените актове, публично огла-

24 За създаването и функционирането на местните меджлиси през 1845 г. вж.: **Табак**ов, С. Опит за история на град Сливен. (Принос за изучаване на Югоизточна България). Т. 1. История – Хорография. София: Печатница „С. М. Стайков“, 1911, с. 466; **Шишманов**, И. Увод в историята на Българското възрождане. – В: България 1000 г. 927 – 1927. София, 1930, с. 293; **Тодорова**, М. Англия, Русия и Танзиматът..., 59–60; **Садулов**, А. История на Османската империя..., 345–346; **Машева**, И. Българските търговци и правната регулация на търговско-финансовите отношения в Османската империя (40-те – 70-те години на XIX век). Дисертация. Исторически факултет на СУ „Св. Сливент Охридски“. София, 2015, ръкопис, и пос. лит.

25 На идеята за българско политическо представителство в Цариград детайлно и в подробности, дадена в развитие, първа в българската историография се спира в своите изследвания проф. Огняна Маждракова-Чавдарова, вж. напр. **Маждракова-Чавдарова**, О. Българското национално представителство – идеи и опити за създаването му (40 – 60-те години на XIX в.). – Исторически преглед (ИП), 1993, № 2, 3–35; **Маждракова-Чавдарова**, О. Българското национално представителство – идеи и опити за създаването му (40 – 60-те години на XIX в.). – ИП, 1993, № 4–5, 21–55; **Маждракова-Чавдарова**, О. Задграничното представителство на нацията – алтернатива за българите през Възраждането (до Парижкия мирен договор 1856 г.). – ИП, 2000, № 5–6, 22–55.

сени от Портата. Но ако исканията се четат съвкупно, *взети заедно*, каквото явно е замисълът на авторите на идеята (независимо дали това са само двамата български лидери или и техният ментор Михаил Чайковски, или и някой друг – дори представител на властта), то тогава искането от българските меморандуми, съставени през септември 1844 г., придобива съвсем друго звучене. Смятам, че в тези документи е формулирано и политически много добре изработено искане за обособяване на българите *в отделен „милет“* („нация“ по вероизповедание). Оделен милет, разбираан като отделен народ / етнос – защото по това време за Османската империя все още и до голяма степен „самостоятелността“ / самоуправлението на „народа“ се определя от конфесията. Това по същество е и искане за *политическо признаване* на *обособен статут*, защото само политическите субекти имат *свое представителство* в столицата на империята. Както например Сръбското княжество, специално сръбите и техния „капукехая“²⁶. По това време за кратко такъв е известният лидер от Първото сръбско въстание (1804 – 1813) и бъдещ мемоарист Лазар Арсениевич – Бата Лака (1793 – 1869)²⁷, който се засича епизодично в публикуваните частично и цитирани многократно тук доклади на М. Чайковски. От тях е видно, че явно и сръбският капукехая също е в течение на българската активност.

Искането за политическо обособяване на българите обаче е формулирано именно по този начин в меморандумите и допълващите ги документи от 1844 – 1845 г., защото тогава то още не би могло да се постави открито, нито да се отстоява успешно. За това не са били *готови* не само Руската империя и Вселенската патриаршия. Не е била готова очевидно и Високата порта²⁸. Неслучайно Чайков-

26 Че българският стремеж е бил именно такъв, но и че надеждите за бързо осъществяване на идеята са били доста политически наивни предвид това, че зад българските политики не стои Велика сила, а практически само полската агенция на „Хотел Ламберг“, или по-точно само нейният агент Михаил Чайковски – показва възможен паралел с начина, по който е търсена и призната протестантската самостоятелна конфесионална общност (протестантски „милет“ в Османската империя) в периода от 1831 до 1850 г. Подробен вж. у **Митев, П., И. Илчев**. Докосвания до Америка (XIX – началото на XX век). 2-ро изд. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 64–65.

27 Повече у: **Смоховска-Петрова, В.** Неофит Бозвели..., с. 155 и др.; **Маринковић, М.** Алекса Симић, капукехая у Цариграду од 1842. до 1843. године. – Зборник Матице Српске за историју (Нови Сад), 1998, књ. 58, 145–157; Дипломатско представништво Србије у Цариграду. Т. I. 1830 – 1858. Приредили: **М. Перишић, А. Марковић, Св. Рајак**. Серија Историја српске дипломатије. Докумената. Књ. 2. Т. I. Београд: Архив Србије, 2015.

28 Историческите прецеденти на Балканите от началото на века (когато след успешна намеса, чрез посредничество и/или дипломатически или военен натиск на Руската империя съседните на българите православни народи – власи и молдовци, сърби и гърци получават различна степен на политическа самостоятелност, а дори и политическа независимост), явно са затвърдили у османския елит представата за политическата автономия като първа стъпка към пълзящо ограничаване или цялостно накърняване суверенитета на султана върху тези територии. Всъщност, политическата самостоятелност на една периферия спрямо центъра на държавната власт може във времето на глобалните империи успешно да се разглежда (и да се практикува) и като степен на консолидация на държавата, когато интеграцията се базира на признаване и приемане на уникален правен статут. Това успешно е показано в изследването на Станислав Малкин през призмата на взаимоотношенията на Шотландия и Великобритания в края на XVII и първата половина на XVIII в. Вж. **Малкин, С.** Лаборатория империи: мятеж и колониално знание в Великобритания в век Просвещения. Сер. История науки. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. Този проблем, струва ми се, има потенциал за исторически анализ и по отношение на българската действителност в Османската империя от средата на XIX в.

ски на няколко пъти ще напише в докладите си, че Шекиб паша изглежда притеснен и не знае какво да отговори на българските меморандуми²⁹.

А какво се случва с добрия план исканията на архимандрит Неофит и на Иларион да бъдат мултиплицирани чрез активността на другите депутати през април и май 1845 г.? За съжаление, на този етап от проучванията ми мога да съдя за тези опити основно по информацията, достъпна чрез публикуваните доклади и писма на Чайковски. Последният несъмнено е силно ангажиран и добре информиран, както и пристрастен, което не гарантира достатъчно обективен поглед. Но пък е видно неговото старание и всички, запознати с битието му от този период, знаят добре, че той влага доста енергия, за да постигне успех на този „фронт“ по българския въпрос, и в резултат си създава силен враг в лицето на своя почти връстник, роденият през 1807 г. руски посланик Владимир Павлович Титов.

Ето достъпната ми към днешна дата картина според полските доклади³⁰. На първо време са подготвени и раздадени на всички пристигнали българи кратки извлечения от двата меморандума, за да могат и те да ги представят в унисон с програмата при своите срещи и обяснения. Представителите на Русе, Ниш, Самоков и Шумен изразили формално съгласие да поставят въпроса, депутатите от Видин се разграничили, а тези от Гърново и Пловдив – взели напълно страната на Патриаршията; „а всички са неспособни и страхливи до най-висша степен. Боят се от тукашната власт, боят се от мюсюлманите – жители на техните общини“³¹. В края на април Чайковски дори уредил лична аудиенция на „най-смелите депутати“ – тези от Русе и от Шумен по „тяхно собствено желание“ с Мехмед Али (1815 – 1871). Последният преди събранието е упълномощен от част от българската колония да представлява българите. Но двамата „депутати“ като размислили, така се уплашили от самата мисъл да застанат „пред един от най-могъщите паши, че единият се разболя от страх, а другият не дойде“. Заради големия залог и провалените усилия Чайковски обобщава: „Трябва да имаш почти нечувано търпение и силно чувство на дълг, за да не загубиш вяра в тези хора, за да не ти опротивеят“³¹.

Единствен депутатът от Русе се осмелил да подаде прошение до Портата за „нуждите на България“. От доклад с дата 20 май научаваме, че това прошение е съдържало „молба за нуждата от поддържане на *постоянна българска делегация* в Цариград“. Той бил повикан и приет от Шекиб ефенди (който още преди откриването на събранието лично разговарял и с архимандрит Неофит и обсъждал меморандума му). Същевременно „българските търговци“ (имена не са указани) подали на същия турски представител отделно прошение за „българска църква“³². А пък

29 За момента може би звучи малко пресилено (особено ако не бъде подкрепено с доказателства и с още логични доводи) питане като това: дали е възможно идеята за свикване на консултативното събрание в столицата, за която Чайковски твърди, че е *родена от меморандумите на двамата българи*, да е допринесла реално за „размиване“ на българските прошения сред общото „море“ от реформи и идеи за промени? Защото именно това се е получило. Отговорът на тази „провокация“ тепърва предстои и зависи от следващ детайлен анализ на всички известни към момента данни и от привличането на още такива.

30 Обобщението е по документите у **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели..., 134–135.

31 Пак там, с. 135.

32 Пак там, 135–136.

българският депутат „от Серес, от Македония“ подал молба за нуждата от назначаване на „български търговци в Синода“. Молбите и на двамата били приети много добре, „и двамата депутати имаха по три аудиенции при Шекиб“, обобщава оптимистично Чайковски.

В този контекст на 6 май, малко преди окончателното закриване на събранието, Чайковски споделя и следната интересна информация. „Българите от Ниш, на които не се прощаваше, гдето са ходили при Вашченко [Това е новият (стар) руски консул – Герасим Василевич Вашченко (1790 – неизв.), този път назначен в Одрин, след като е бил такъв в Сливен (1830 – 1833) и в Белград (1838 – 1843)³³, и когото френската дипломация оценява като опасен противник.], след като спряха посещенията си и скъсаха връзките си с този руски чиновник – пише Чайковски, – получиха разрешение да се завърнат по домовете си“³⁴. Без да съм в състояние към момента да разясня по-добре казуса, определено ми се струва, че българското политическо раздвижване от април – май 1845 г. е забелязано и то категорично е предизвикало сериозни притеснения.

За темата тук е важно да се отбележи специално вниманието, което лично архимандрит Неофит Котленец и неговите прошения получават от отделни правителствени висши служители³⁵. Както вече споменах, меморандумът, който той написва (заедно с отделен текст, подаден от името на Иларион Макариополски), става факт през септември 1844 г. Но това е само времето на съставянето. След това започва дългата процедура по превеждане на текста и по намиране и ангажиране на подходящ ходатай, който да подпомогне личната среща на всеки един от авторите с високопоставен служител на Портата (в случая – споменатият вече Мехмед Али от Топхане и доскорошният външен министър Шекиб ефенди – такъв от януари 1844 до януари 1845 г.³⁶). Докато тече задействаното от Портата проучване на Бозвели, започва превеждането на двата документа на френски и на турски език. В тази дейност активно е ангажиран сръбският дипломатически представител / капукехая в Цариград Лазар Теодорович (1771 – 1846). Така преди със съдържанието на меморандума на Бозвели да се запознае турското правителство, към което е адресиран документът, той става „под сурдинка“ известен на френското

33 Повече за него вж.: **Медведева**, О. В. Российская дипломатия и эмиграция болгарского населения в 1830-е годы (по неопубликованным документам Архива внешней политики России). – Советское славяноведение, 1988, № 4, 24–33; **Медведева**, О. Проблемът за българската емиграция в Русия през 1830 г. в дейността на руската дипломация (по непубликувани документи на АВПР). – Известия на Държавните архиви, 1989, т. 57, 155–205; **Медведева**, О. Деятельность российского консула в Сливене Г. В. Вашченко (1830 – 1833 годы). – Славяноведение, 1999, № 4, 71–76; **Поповић**, Р. Делатност првог руског конзула у Србији Герасима Вашћенка 1838 – 1843. године. – Историјски часопис, 2016, књ. LXV, 183–204.

34 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели..., 135–136.

35 Интересни подробности, както и всички възможни трудности, по описаната тук процедура за „подаване“ на прошение до Портата, могат да се намерят в многократно цитираната документация на агента Чайковски (коментарът в тази част на текста е направен по нея): **Сковорнек**, Й. Михаил Чайковски и българското национално движение (1841 – 1845). – Във: В чест на акад. Димитър Косев. Изследвания по случай 70 години от рождението му. Редкол. **Е. Бужашки** и др. София: Изд. на БАН, 1974, 91–105; **Смоховска-Петрова**, В. Едно неизвестно писмо на Неофит Бозвели до княз А. Чарториски. – Известия на Института по история, 1963, т. 13; **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели...; **Смоховска-Петрова**, В. Михаил Чайковски – Садък паша и Българското възраждане. София: Изд. на БАН, 1973.

36 Благодаря на османската Мария Кипровска, която ми съдейства за последното важно уточнение.

посолство и на сръбските правителствени власти в Белград. Повече от сигурно е, че за съдържанието на прошенията научават чрез различните канали, включително и посредством отделни служители и драгомани на Портата, с които контактува полската агенция, и в Цариградската патриаршия. А чрез нея и/или по други пътища – и в руското посолство.

В тази дипломатическа игра за около половин година, според Чайковски и неговите сведения, са намесени само от страна на правителството: „Емин ефенди“, „Муса паша“, Мехмед Али, споменаваният също няколкократно външен министър Шекиб ефенди, Мехмед Фуад ефенди (1814/1815 – 1869); а също и „потурченият грък Рефик бей“; по-късно Риза паша (1809 – 1877) и Мустафа Решид паша (1800 – 1858); също така и чиновници от френското посолство и някои от близките на полския агент лазаристи. И макар Чайка Чайковски да настоява постоянно за конфиденциалност по „българския въпрос“, за да не се предизвиква „подозрението на Москва“, видно е, че толкова много хора, дори и да искат, не могат дълго да опазят в тайна нарастващата българска политическа активност.

Първата среща на Иларион с Мехмед Али е осъществена в края на месец октомври 1844 г., а меморандумът на Неофит е предаден на Портата в средата на ноември с.г. Проточилото се движение и обсъждане на документите по различни канцеларии и ведомства, вероятно съвсем обичайно по неписаните правила в Империята, принуждава Чайковски и Неофит да прибегнат до тактически ход. Те съставят и подписват благодарствен адрес към тогава тридесетгодишния Мехмед Али и го молят да стане *покровител на българите пред Портата*, което той, разбира се, приема³⁷. А на 27 януари 1845 г. Шекиб ефенди – тъкмо в последните си дни като министър на външните работи, в чийто ресор, както твърди добре запознатият и обигран М. Чайковски, спада „българският въпрос“ – приема на първа аудиенция Неофит Бозвели.

След като Мехмед Али приема да стане покровител на българите, събитията сякаш придобиват по-динамичен ход. В началото на 1845 г. са арестувани Георги Раковски (1821 – 1867) и баща му³⁸. Разпитите в хода на техния „процес“ ще се проточат и ще предизвикват периодически „шум в системата“ до късното лято. Някои свидетелства говорят за все още неизяснени детайлно брожения в средите на Патриаршията и притеснение сред членовете на руската мисия по повод на този процес и свързаните с него събития, от които Портата явно е съумяла добре да се възползва³⁹. Междувременно, както споменах, Иларион Макариополски превел на

37 Специално за ролята на Мехмед Али, който през 1845 г. дори дал на двамата български водачи Неофит и Иларион „кесия пари“, за да не са „хранилници“ на Патриаршията, и който ще се „обвърже“ (идейно и финансово) с „българския църковен въпрос“ фактически до смъртта си през 1871 г., вж.: **Шишманов**, Ив. Един непознат труд..., 146–147; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение...

38 Докато е в затвора в Топхане, наклеветен като опасен враг на царството, Раковски замисля първия си литературен опит „Сън веществен виден от неповиннаго българина в тъмницата“ – текст, в който влиянието на Неофит Бозвели върху младия Раковски е повече от осезаемо и като стил, а и като идеи – доколкото са запазени и коментирани сведения за съдържанието на изгубения ръкопис. **Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане..., с. 202; **Шишманов**, Ив. Един непознат труд..., 143–144.

39 Податки за това у: **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели..., 131–133, 136–138, 194; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение..., с. 185; **Косев**, Д. Към биографията на Г. С. Раковски. – Във: В чест на акад. Христо А. Христов. Изследвания по случай 60 години от рождението му. Отг.

български и със съдействието на полската агенция отпечатал издания от султана в началото на годината нов реформен Хатишериф, наречен „Танзимат“. А на 16 февруари 1845 г. подал отделна молба за откриване на българска печатница. Скоро след това той е включен като помощник на Фуад ефенди, който пък станал член на новоучредената комисия за реформа в образователната система. Задачата на българина била да събира и дава сведения за състоянието на просвещението в българските земи.

Междувременно полските доклади сочат, че от началото на месец април, когато кипи подготовката на готвеното събрание, руската мисия чрез своя драгоман княз Александър Ханджерли (1759 – 1854) започва да оказва натиск първоначално върху Иларион⁴⁰, като настоятелно го кани на разговори и му препоръчва да напусне Цариград. Той отказва, но и разрежда посещенията си в полската агенция. Двамата с архимандрит Неофит обаче подават нови меморандуми, съответно на Фуад ефенди и на Мехмед Али паша. От руското посолство започват да разпространяват слухове, представящи Бозвели като тайно приел католицизма и като бунтовник срещу правителството. Тези действия, ръководени от посланик Владимир Титов, са съгласувани с Патриаршията, която още от края на март започва открито да подозира Неофит не само в стремеж да откъсне българите от „гръцката църква“⁴¹. Известни са както опитите лично на патриарха да принуди архимандрит Неофит да напусне жилището си при лазаристите и да се премести да живее в Патриаршията, така и страховете на последния от „лошо кафе“⁴². Патриархът дори е склонен да *дари* Неофит с митрополитска катедра в Трапезунд⁴³ само да успее да го отдалечи от столицата.

Усетил засилващия се натиск върху себе си, Бозвели търси и получава подкрепа първо от цариградските българи (които подават на 5 май прошение до Портата в негова защита), а също и на свищовци⁴⁴. Тази активност не остава незабелязана както от Патриаршията, така и от Русия, но и от Портата. Тя съвпада с разгледаната вече дейност на провинциалните представители на събранието. Известната ни днес фактология ясно показва избистрянето и *поставянето на публично обсъждане* на български политически въпрос от септември 1844 до май 1845 г. включително. Тепърва предстои да се изясни въз основа на документи колко точно и какви прошения до Портата подават българите от страната и тези в Цариград. Но е съвсем ясно, че исканията не са просто за български владици, но ескалират

ред. Д. Косев. София: БАН, 1976, 113–115. Вж. също Frary, L. *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821 – 1844*. Oxford: Oxford University Press, 2005, 195–197.

40 Смоховска-Петрова, В. Неофит Бозвели..., с. 133, 136–138.

41 Пак там; Маркова, З. Българското църковнонационално движение...; Макарова, И. Ф. Болгары и Танзимат...

42 В тези епизодични свидетелства личи израстването на политика-прагматик Неофит Бозвели. В началото на „политическата си кариера“ той вярва, че работещ механизъм за постигане на определени цели е използването на „кочияшите“ на султана, т.е. търсене на близостта на определени големци през техните „слуги“, а в следващ момент обяснява на своя ментор и съветник в тънкостите на голямата политика – полският агент Михаил Чайковски същността на *кафепиене*-то при патриарха...

43 Смоховска-Петрова, В. Неофит Бозвели..., с. 142.

44 Пак там, 139–140.

в политически претенции за *гражданско обособяване* и настояват за *самостоятелно представителство*⁴⁵.

Накрая ще си позволя един пространен цитат от ценните полски доклади на Михаил Чайковски, защото той, струва ми се, прекрасно илюстрира моята теза, че не само за възрожденците българи събитията от април – май 1845 г. са имали *политическо звучене* и исканията в Меморандумите не са просто „по българския църковен въпрос“ (както упорито и неточно ги интерпретира българската историография). Те са разбирани в контекста на епохата *като изцяло политически*. Полският агент посетил тези дни (т.е., преди 20 май) „стария Хюсеин паша“ (1776 – 1849) (става дума за унищожителя на еничарите (1826), който добре познава българите, защото е бил и ще бъде отново управител на Видинския пашалък⁴⁶). Той му разказал много за България и споделил следното виждане: „Българите са недоволни от Портата и имат право. Гледат сърбите, гърците, власите и смятат за несправедливо те да бъдат като евреите и циганите. Ако Портата не им даде права, ще се намерят такива, които ще им ги дадат“. Цитатът е показателен, а е и почти толкова пророчески, колкото мнението от декември 1829 г. относно перспективите за българско политическо обособяване на руския дипломат Феликс Петрович Фонтон (1801 – сл. 1862), станало публично след публикуването му през 1862 г.⁴⁷ На цитирания коментар на пашата Чайковски отговорил: „Аз пък казах, че е по-добре да ги направят като сърбите вечни васали на Портата, отколкото да ги имат като неприязтели – поданици“.

Разговорът се насочил и към личността на Неофит Бозвели. Интересна е оценката, която мъдрият и опитен Хюсеин паша му дава, затова ще я цитирам без коментар: „Това не е човек с голям ум, но е много добър. Много удари на камшик е получил от гърците, за да не смее да иска помощ от Портата, но щом дойде работата до България, той нищо няма да издаде на Портата“⁴⁸.

45 Съществуват свидетелства, че именно през 1845 г. в османски документи започва да се използва терминът (освен „рум милет“) „булгар милет“, вж. **Иванова**, С. Град Варна от Късното средновековие до националната епоха – регионалната срещу националната история. – Историческо бъдеще, 2003, № 1–2, с. 217 сл. Вж. също **Маждракова-Чавдарова**, О. Българското национално представителство..., 3–35 и пос. лит.

46 Хюсеин паша служи на Империята във Видин между 1833 и 1844 г. и от 1846 до 1849 г., когато умира в същия град. Благодаря за съдействието за тези важни уточнения на Мария Кипровска.

47 След като в частно писмо предава съдържанието на молба на богат жител на с. Факия, в която в шестнадесет точки са оформени желаните свободи, така щото „да има права за всеки – както за турчина, така и за българина“, руският дипломат дава интересен пророчески коментар върху политическата страна на събитията от военното време през 1829 г. В публикацията от 1862 г. за тези събития Фонтон твърди, че българите напрасно очакват „освобождението си“. Според него, българската държава ще възникне „след половин столетие“, тоест – в 1879 година! Вж. **Разбойников**, А. Писмата на Феликс Павлович Фонтон от 1829 и 1830 г. – Балкански преглед, 1946, с. 51.

48 Като разсъждава след срещата в писмото до своя началник княз Адам Чарторийски, бъдещият Садък паша заключава многозначително: „Сега разбирам защо Портата го отзова [Хюсеин паша] и ако би го пратила втори път във Видин или на друго място в България, той сигурно би помислил за *българско княжество* – за себе си и за рода си“. **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели..., 138–139.

Историографията ни⁴⁹, като се доверява основно на Георги Раковски, приема, че българските представители като цяло не проявили достатъчно храброст, още по-малко патриотизъм, и не се възползвали от благоприятното време да поставят ясно българските църковно-политически искания на консултативното събрание от 1845 г. Тази негова оценка е от 1860 г., споделена е публично от *политика Раковски* именно в разгара на българо-гръцката разпра и броженията след Великденската акция. Според българския политик депутатите през 1845 г. били прости и наивни хора или отявлени гъркомани, които се бояли от афоресване, с което ги бил заплашил патриархът: „Ето що приноси простотата и невежеството! Така се изгуби и това драгоценно време за наш народ“⁵⁰. А тези, които се съгласили да подпишат прошение в подкрепа на меморандумите от 1844 г. на Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, не проявили достатъчно настойчивост при подаването и отстояването му. Преобладавайки се на субективната преценка на Раковски (който точно по време на събранието е в столицата, но както споменах, е затворен с баша си в тъмница, където трупя връзки, контакти и опит, включително адвокатски такъв), българската историография оценява събранието като провалено. Твърди се дори, че то закрило дейността си на 7 май 1845 г. без дори да обсъди „българо-гръцкия въпрос“⁵¹. Такава историческа интерпретация е повече от неточна, особено когато въпросът, както показах, не е проучван специално в богатите и днес достъпни османски архиви.

Все пак, преди да се даде категорична оценка за поведението на българските представители, трябва да се вземе предвид, освен липсата на политически опит, и следното. Много е възможно делегатите, и то не само българските, да са били „смутени“ от тази нова и непопулярна за Османската империя процедура. И тъй като не знаят какво точно поведение се очаква от тях на събранието в Цариград, логично е да предпочетат да не кажат много⁵².

Тази ситуация е разбрана много добре от Чайка Чайковски и от Константин Огнянович⁵³, като последният явно по това време работи много тясно с полския агент. Поради това двамата следят изкъсо всички формалности и се опитват да насочват и да организират българските прошения в една обща посока. Огнянович „докладва на всичките депутати меморандумите“ на Неофит и Иларион, пише Чайковски на 16 април. И допълва: „[...] ще се стараем, т.е. вече се стараем, да формулираме предложенията, които те трябва да направят. Портата иска да изпрати комисари във всеки град, от който са дошли депутати, за да провери доколко изложенията отговарят на истината. Ако успеем да поемем ръководството на предложенията, то аз веднага ще препоръчам всеки депутат да пише в своя град, за да се подготвят за приемането на комисаря“ на правителството⁵⁴.

49 Обобщено в История на България, т. V..., с. 320 и пос. лит.

50 **Раковски**, Г. Българский за независимо им священство днес възбуден въпрос и нихна народна черква в Цариград. Белград, 1860.

51 История на България, т. V..., с. 320.

52 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели..., 133–134.

53 Повече за него вж.: **Пундев**, В. 2. Константин Огнянович. – Списание на БАН, 1942, кн. 36; **Радев**, И. Писмо на К. Огнянович до врачанските чорбаджии от 1832 г. – Векове, 1979, № 1.

54 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели..., 133–134.

Опитах се да покажа какви резултати са постигнали тези двамата, почти без финансов ресурс и под постоянна заплаха от натиск на сериозни политически фактори. Но можем ли изобщо да се съмняваме, че поне подобни усилия за въздействие, подплатени със сериозни парични лостове, са полагани и от руското посолство? Основната разлика вероятно е само тази, че за момента българските историци *не можем* да прочетем докладите по същия въпрос на Владимир Титов до граф Карл Неселроде (1780 – 1862, външен министър от 1826 до 1856 г.)⁵⁵.

Всъщност Портата провежда сериозна дейност по реално обобщаване и анализиране на натрупания опит от прилагането на реформите досега още преди официалното откриване на събранието. Така например, през март 1845 г. е назначена седемчленна комисия „от мъже, добре подготвени в правните, военните и граждански науки“, която да инспектира всички съществуващи училища и да подготви нови (комисията ще представи отчета си през 1846 г.)⁵⁶. На 13 април с.г. с указ е назначен специален комитет, който да изучи причините за упадък на селското стопанство в различните области на Османската империя и да разработва мерки за неговия подем. В частност, възложено им било да представят доклади за размера на данъците, способите и времето на събирането им, за нуждата и възможностите за намалението им в някои райони, а също за необходимостта от строителство на пътища и канали – все неща, с които и събранието се занимава. Създадените комисии по строителството (*meclis-i imariye*) работили няколко поредни години. (Известни са, а вероятно днес във времето на глобалните електронни библиотеки – и проверими, примери с участието на чужди специалисти, които години подред давали отчети, например от 1850 г. за България, Добруджа, Македония, Тесалия, и които били публикувани в излизания на френски език цариградски вестник „Journal de Constantinople“.⁵⁷) На самото събрание и в докладите от провинциите на комисиите по строителството много се говорело за необходимостта от добри пътни връзки⁵⁸ – ситуация явно и днес, в XXI век – все още проблемна за Балканите.

Портата предвиждала, както посочих, след приключването на събранието на провинциалните представители специални нейни емисари под формата на пътуващи комисии да обиколят отделните райони и да проверят истинността на подадените прошения. (Това депутатите научават още с пристигането си и вероятно също е сред причините за проявената от тях плахост.) Такива комисии били изпратени в областите Коню, Худавендигяр (Бурса), Болу, Сивас, Анкара, Диарбекир,

55 Преди няколко години се надяхахме с проф. Пламен Митев да получим достъп до годишните доклади на посланик В. П. Титов за 1844, 1845 и 1846 г. от „Архив внешней политики Российской федерации“ (АВПРФ), като поръчаме срещу заплащане съответните копия чрез колеги историци от Москва. Опитът ни тогава бе неуспешен. Формалният мотив за отказ бе, че от този архив не се правят копия на документи. След това архивът бе затворен за почти три години за основен ремонт и едва отскоро отново е достъпен за изследователска работа, което дава известни надежди в бъдеще време за по-улеснена работа на българските историци с руските документи, специално с тези, разкриващи формирането, съгласуването и прокарането на руската официална външна политика.

56 Люис, Б. Възникване на съвременна Турция..., 149–150; Тодорова, М. Англия, Русия и Танзиматът..., с. 61; Смоховска-Петрова, В. Неофит Бозвели..., 130 – 131; Новичев, А. Д. История Турции, т. III, ч. II..., с. 164, бел. 61.

57 Новичев, А. Д. История Турции, т. III, ч. II..., с. 151.

58 Пак там, с. 154.

Ерзерум, Видин, Ниш, Силистра и другаде. Те обикалят 8 – 9 месеца и при всяко спиране докладват писмено на Високата порта. Резултатите се разглеждат от Висшия съвет и понякога се предприемат някои конкретни действия (напр. освобождение или преместване на отделни административни и военни служители, инспектиране на пътища и на няколко пристанища).

Според някои сведения Портата отделила 20 млн. куруша за разпределение като провинциални кредити сред земеделците за семена, добитък, сечива (за 3 – 4 години без лихва), което трябвало да става чрез провинциалните власти (едва ли може да има съмнение, че голяма част от сумите е била „похитена“ от чиновници и местни лобита, но няма как точно тук да не си спомним за искането от меморандумите за *смесени българо-турски меджлиси*). Управителите на Видин, Варна и Силистра пък получили нареждане от централната власт да освободят от данък за дребен добитък („beylik“) и др. данъци за 10 години хората, които се заемат с развъждане на породисти, т.нар. „испански“ овце⁵⁹. Някои служители били освободени от длъжност или преместени, а армейски офицери и военноморски инженери се залавят с направата на карти и с инспекцията на пътища и пристанища⁶⁰.

Такава обаче е картината, проследена на „централно“ ниво. Както се вижда от изнесеното, с този изглеждащ доста сериозен опит за „рестарт“ на практическите реформи в Империята от средата на 40-те години и най-вече с прякото му отражение върху живота на българите, нашата историография тепърва трябва да се заеме сериозно. Преди да са направени редица регионални, общи икономически и обществени изследвания, на които да се опре анализът на *политическото отражение на събранието от 1845 г.*, оценката, че скоро докладите на комисиите били заключени в „ковчежето на забравата“⁶¹, може да се приеме за основателна точно толкова, колкото и споделената по-горе оценка на Георги Раковски. Но е факт, че известно забавяне на *рестарта* има, особено след правителствената смяна⁶², в резултат на която на власт през октомври 1845 г. идва „големият реформатор“ (който скоро ще натрупа богата колекция от ордени и медали от почти всички Велики сили) Мустафа Решид паша⁶³.

59 Пак там, 152–153.

60 Люис, Б. Възникване на съвременна Турция..., с. 149.

61 Пак там, с. 149. В този дух на предварителна обреченост са и някои вестникарски публикации (вж. напр. The Illustrated London News, 22 March 1845, Vol. 6, No 151, p. 184), свидетелстващи много повече за стереотипното мислене на Запада спрямо Ориента, отколкото за стремеж към достоверна информираност на потенциалните читатели.

62 Новичев, А. Д. История Турции, т. III, ч. II..., с. 136.

63 Пак там. Критично мнение, което е в дисонанс с общата историческа (и още приживе разпространена) версия за неговата отдаденост на реформирането на Империята по повод смъртта през 1858 г. на този османски политик ще публикува българският историк Спиридон Палаузов (1818 – 1872) – Палаузов, С. Мустафа Решид паша. – В: Палаузов, С. Избрани трудове. Т. 2. Изследвания по средновековна и нова история на Югоизточна и Средна Европа. Под ред. на М. Велева. София: Наука и изкуство, 1977, 674–685 (отпечатано първо в „Санктпетербургские ведомости“ от 17 януари 1858 г.).

Предпоставки за политическото израстване на архимандрит Неофит Хилендарски в средата на 40-те години на XIX век

На 29 юли 1845 г. Неофит Бозвели и Иларион Макариополски са примамени с лъжа в Патриаршията. Там двамата са арестувани и отведени първо на остров Принципо в манастира „Св. Георги“, предназначен за затваряне на „непоправимо луди“⁶⁴. Това се случва почти два месеца след закриване на събирането на представителите на провинциите в Османската империя, свикано от султана и проведено в Цариград. След като Цариградската патриаршия, Стефан Богориди (1775/1780 – 1859) и руският посланик Владимир Павлович Титов не успяват в продължение на месец да издействат от Портата ферман за заточването им като политически неблагонадеждни⁶⁵, двамата са отведени на Атон. Неофит е затворен отначало в гръцкия манастир „Великата лавра“. Обвинен е в канонични престъпления, свързани с приемане на католическата вяра и в нарушение на църковната дисциплина. След известно време е преместен в Хилендарския манастир.

Там, в ръцете на току-що пристигналият от родината си почти 20-годишен бесарабски българин Георги Немцов (1828 – 1898), бъдещ Доростоло-Червенски митрополит Григорий (от 1872 г.), на 4 юни 1848 г.⁶⁶ Неофит Бозвели умира на около 63 години. Българската историография единодушно приписва на Немцов⁶⁷ заслугата за спасяване на част от архивата на архимандрит Неофит Бозвели. Тези събития са

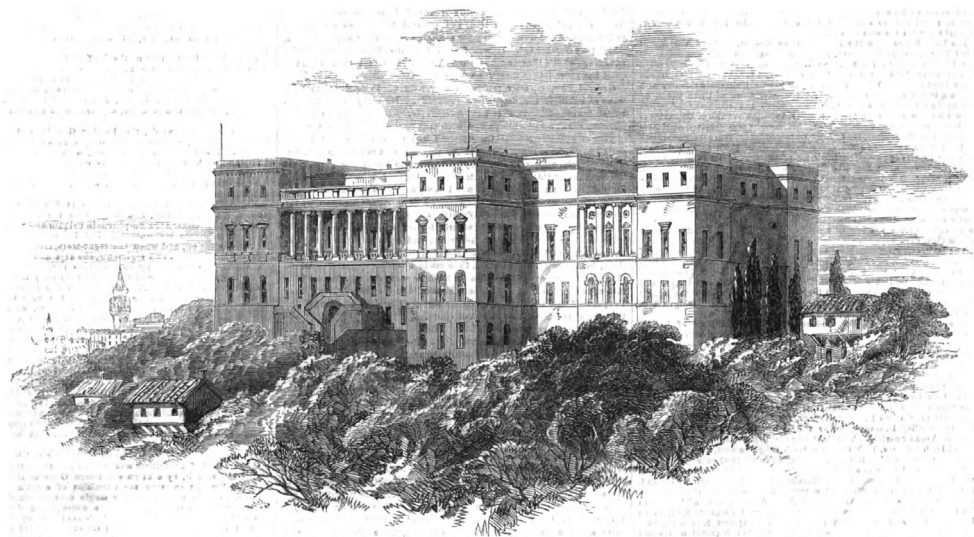
64 **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели..., 143–148; **Бързицов**, Хр. Някога в Цариград..., с. 60.

65 След време тръгват слухове за съпричастност (или мълчаливо съгласие) и на част от министрите на Портата за заточението на двамата български лидери. Ето какво четем в доклад на М. Чайковски от 16 август 1845 г.: „Мехмед Али прехвърля сега цялата вина върху Шекиб и Риза; Рефик бей казва за първия, че е взел много пари от Русия за това разрешение, дадено устно. Той отрича това, но много слабо, затова Емин го подозира, че не е чист в тази работа. Относно Риза това е клевета. В Портата той се противопоставил на издаването на ферманите, а дори и скъсал готов ферман, донесен от самоския княз [Ст. Богориди], като му казал: „Откога започнаха да пишат ферманите извън Портата?“. Аз мисля, че са виновни слабостта и липсата на здрав разум у Мехмед Али и продажността на Шекиб“. **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели..., 146–148.

66 Може би е интересно да се знае, че по-малко от месец по-рано е последният опит на Чайковски да издейства освобождаването на архимандрит Неофит от заточение чрез посредничеството на сръбския капухекая Константин (Коста) Николаевич (1821 – 1877). Идеята е той да изпрати своя драгоман в Света гора, където да склони Неофит и Иларион да подадат чрез Николаевич молба до Портата за съкращаване на заточението им или за пълното им освобождение. За сега все още не мога да коментирам убедително дали това би сполучило, нито какъв е бил евентуалният отговор от сръбска страна. **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели..., с. 76. Константин Николаевич е завършил право в Париж и в последните години от управлението на княз Александър Карагеоргиевич (*1806, 1842 – 1858, †1885), през 1856 – 1858 г., ще бъде министър на вътрешните работи. От 1848 г и по време на Кримската война е сръбски представител в Цариград, определят от някои изследователи като „неумерен русофил“. Повече за него вж.: **Ристић**, Љ. Велика Британија и Србија (1856 – 1862). Београд: САНУ, 2008, с. 33, 41, 42, 57, 66, 68–69, 73, 75, 79, бел. 93; **Jovanović**, N. Dvor kneza Aleksandra Karadorđevića (1842 – 1858). Prva knjiga o prvom srpskom dvoru. Beograd: Laguna, 2010, 100–101; **Цетнарович**, А. Тајна дипломатија Адама Жежија Чарториског на Балкану. Отел Ламбер и српска криза 1840 – 1844. Приредно П. **Буњак**. Београд: Славистичко друштво Србије, 2017 Web, с. 113, 193–195, 223, 251.

67 За ранната биография на бъдещия известен Григорий, Доростоло-Червенски митрополит вж.: Документи за историята на Българското книжовно дружество. Т. II 1878 – 1911. Състав. Ив. **Снегаров** и др. София: Изд. на БАН, 1966, с. 28, бел. 5; **Радев**, И. Реквием за личния архив..., 102–112; **Георгиева**, Т. Славянската идея в Русия 30 – 50-те години на XIX век. Велико Търново: Фабер, 2009, с. 136; История на България. Т. 2. Отг. ред. Д. **Косев**. София: Наука и изкуство, 1955, с. 52, 123.

сравнително добре документирани. Последователната дейност на руското посолство в лицето на тогавашния посланик Титов и дългогодишният руски консул на Балканите Ващенко за изолиране на Неофит и Иларион от Цариград е „видима“ и проследима по седмици от края на 1844 и до юли 1845 г. Особено е отношението на руското посолство именно към Неофит, който не крие контактите си с полската агенция, с лазаристите и афишира (дори публично чрез меморандума от септември 1844 г.) антируската си позиция⁶⁸. Опитите за купуването му или за сплашването на двамата водачи, както и предприетите мерки към по-богатите български търговци в Цариград и към някои от избраните български представители на събранието, могат да бъдат проследени частично, но достатъчно ясно по използваните тук полски документи, публикувани през далечната вече 1964 г. от Ванда Смоховска-Петрова (1919 – 2011).

LORD BAGLAW'S QUARTERS (LATE THE BULGARIAN EMBASSY), AT CONSTANTINOPLE.—(SEE NEXT PAGE.)

Руското посолство в Цариград

Източник: The Illustrated London News, 13 May 1854, Vol. 24, No 682, p. 429, web

Особеното отношение към архимандрит Неофит Петров Котленец от страна на руското посолство, където явно го смятат през 1844 – 1845 г. за по-сериозния „про-

68 Един от малкото български историци, която още в далечната 1976 г. коментира този проблем, е проф. Зина Маркова (1940 – 2004). Тя пише, че архимандрит Неофит отначало не бил „русофоб“ и дори по време на руско-турската война от 1806 – 1812 г. вярвал в освободителната мисия на Руската империя. Но резултатите от войната, изселването на българи и отношението на руското правителство към преселниците събудили у него първите съмнения относно добронамереността на царската политика. Още повече те се засилили в годините на войната от 1828 – 1829 г., последвана от най-масово изселване и обезлюдяване на цели райони от българските земи. Според проф. Маркова точният политически усет на Бозвели му дава основание да прецени изселванията като вредни за консолидацията на българския народ и за неговото бъдеще, затова многократно в различни свои съчинения той ще се връща на този въпрос. Повече вж. **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение..., с. 115.

тивник“ от двамата лидери на цариградските българи, е само една от причините да фокусирам разсъжденията си за политическото активизиране в контекста на идеята за *българска народностно-политическа автономия* именно към него. Другите си съображения мога да резюмирам по следния начин:

– Неофит е роден около 1785 г. и е по-възрастният от двамата лидери на цариградските българи, следователно е по-мъдър и опитен, включително и поради наситения си със събития, превратности и пътувания живот.

– От него са останали интересни и многобройни документи, включително кореспонденция, публицистични и художествени текстове, преводи. Този факт задава първото условие за успешно изследване на политическата му активност (но не го улеснява автоматично, защото, за съжаление, и до днес архивното му наследство не е публикувано цялостно и професионално в академично издание). Втората предпоставка е фактът, че още приживе Неофит Хилендарски става много популярен сред българи, но също така именно с неговото име и дело се е спекулирало посмъртно още през XIX в., както ще се опитам да покажа по-долу, факт, който сам по себе си засилва изследователското любопитство към личността му.

– Към 1844 – 1845 г. Бозвели е вече с натрупан авторитет и има ясно заявени позиции, проявили се основно в т.нар. Търновски събития (1839 – 1841) от църковното ни движение, т.е. – вече е „калѐн“ в опитите си да има ръководна позиция сред общността и да носи отговорност за нея, каквото неизбежно би се случило, ако идеята му да заеме Търновската митрополитска катедра бе сполучила; дори вече е „платил“ мечтата си „веднџ да бъде начало“ с първото си заточение (1841 – 1844 г.).

– Публикуваните писма и доклади на Михаил Чайковски ясно документират първостепенната роля на архимандрита в разглежданите тук събития, както и демонстрират доверието и симпатиите, които изпитва към него полският агент. А той има повече от съществена роля за оформянето като политическа идея, за формулирането в конкретна писмена форма, за канализирането на проекта и търсенето на лоби с оглед реализация на най-обхватната българска програма до Кримската война (1853 – 1856) за *политическото обособяване на българите в отделна общност* (по правилата на „милет“-системата в Османската империя) *със свое политическо представителство* пред Портата.

– Именно с Неофит Котленец „разговаря“ Портата в лицето на своя министър Шекиб паша, макар добре да отчита присъщата му голяма доза наивност (която съпътства откровените, честни, отдадени, амбициозни, но и неопитни начинаещи политици); като такъв всъщност ни се представя с действията и с поведението си Бозвели. Именно той с неизчерпаемата си енергия подтиква, пише многобройни патетични писма и търси съмишленици сред общността в подкрепа на идеите, на които се е посветил. Всъщност, ако четем внимателно оцелялото му и непубликувано още цялостно документално наследство, ще установим, че Неофит е също така и честолобив, и дори отмъстителен, сприхав и избухлив, че може да бъде зависим (и то не само от алкохола, но и от силните си желания за власт, дори от доза сребролюбие). Но не последното определя успеваемостта му като *политически лидер*; то само показва чисто човешката му същност.

– Както споменах, точно Бозвели създава големите проблеми на руското посолство и на Патриаршията (следователно и от тяхна страна се възприема като признат представител на *политическия български елит*): него искат да откъснат от патриаршалните, неграмотни в мнозинството си, но и родолюбиво настроени и лесно „възпламеними“ от словата му цариградски български занаятчии и да го отдалечат в Трапезунд; именно той е поставен в унижителни и тежки условия по време на заточението си и умира в мизерия, обезверен, изоставен и болен (докато е известно, че Иларион се изявява като секретар и живее по други правила и в различна среда по време на своето заточение на Атон).

– Не на последно място, именно архимандрит Неофит ще бъде изрично упълномощен от българските еснафи в Цариград, т.е. ще бъде *легитимен техен лидер* и като такъв ще подава прошения / меморандуми от тяхно име; доказано чрез различни свидетелства на съвременници е умението на Бозвели да „влиза под кожата“ на обикновените запалени родолюбци, какъвто например е неговият „заклет фен“ – бъдещият политик от по-висока класа Георги Раковски.

Понятието *политика*, взето в широкия смисъл на думата, се разбира като наука (и дори изкуство) за управлението на държава, за управлението да дадена общност или на по-малки политически образувания и институции. *Политиката* и *политическото* съществуват винаги в някаква система, която обединява в едно цяло институциите на държавата и отношенията между тях с цел управление и упражняване на власт. Конкретно политиката, която се стреми към постигане на някакви решения, задължително включва в себе си елементи като убеждаване (агитиране) и допуска, дори изисква компромиси като част от механизмите за постигане на конкретните решения. На последно място – успешната политика е немислима без лидери (авторитети) и без техните лобита.

Дали тази обща теоретична рамка е валидна и за българите в Османската империя през втората четвърт на XIX в., които нямат ясно разписани политически права (както е в модерните общества) и където до началото на Танзимата (и дълго след това) не съществуват отворени за всички поданици процедури за регулиране на евентуални напрежения и разногласия? Дали може да се упражнява публична „политика“ например през легитимни обществени формирания – каквато е институцията на еснафите, които освен икономически, имат и обществени функции (и които именно упълномощават Неофит Бозвели да действа от името на общността и в неин интерес пред Високата порта)? Или да се упражнява публична политика чрез българските църковни и училищни епитропства / настоятелства, които се самонатоварват с редица обществени задължения, особено в края на избрания тук времеви отрязък? Общото равнище на българското участие в политическите дела обаче е доста слабо и това е цялостна характеристика на политическата активност на възрожденското ни общество⁶⁹ в разглеждания период, за

69 Нещо повече. Сред някои от авторитетните български интелектуалци от това време, какъвто е един Васил Априлов (ок. 1789 – 1847), дори битува разбирането, че за българите заниманието с политика и формирането на политическа грамотност е вредно. По повод отпечатването на първия брой на първия български вестник („Български орел, известник граждански, търговски и книжовен“, Лайпциг,

която характеристика се опитвам да представя в този текст някои от възможните обяснения и посоки за бъдещо разработване. Този извод се доказва нагледно от представената по-горе история на българското участие в събранието за реформите от 1845 г., на което българско участие основният „двигател“ е именно архимандрит Неофит.

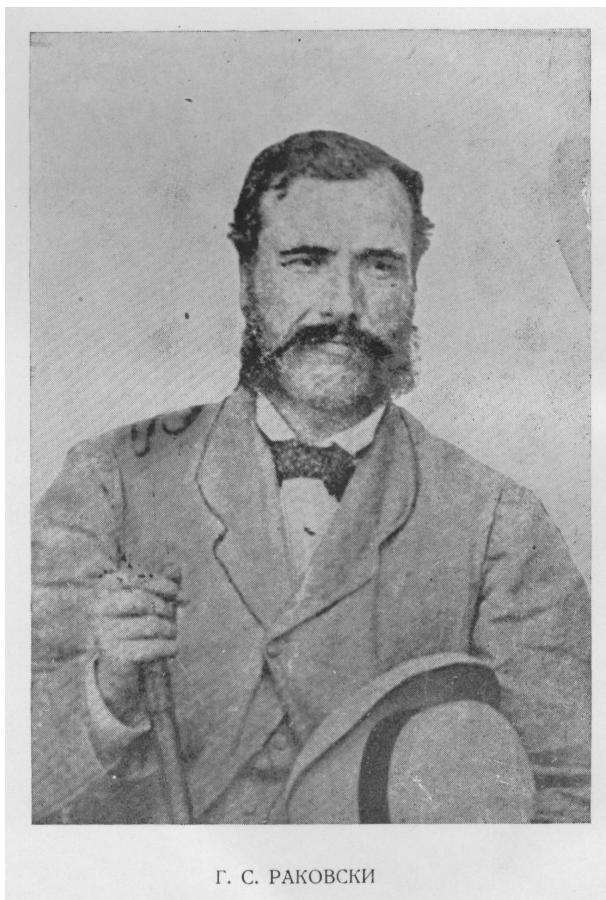
За добро или не, нарисуваната по-горе теоретична картина като условие за политическа активност не е даденост в Османската империя до средата на века, когато все още само отделни индивиди са подвластни на политиката. Поради специфичните условия политическите идеи и проекти в ранното възрожденско общество, макар и насочени към големи групи от българската общност или визиращи определени територии от/ (или) извън етническите български граници, се реализират изключително чрез активността на отделни личности (или на тесен кръг от съмишленици), които са част от възрожденския елит на българското общество. Тази специфика трябва да се отчита при изследване на различните политически идеи и изяви. Тяхната „успешност“ може да се коментира през конкретни акции, свързани с подаване на прошения / молби, чрез заявяване и отстояване на определени принципи, както и чрез опити за набиране на привърженици, т.е. популяризиране на своите идеи. Но на първо място стои *уменieto за осъществяване на контакти* и за *намиране на поддръжници* извън българската общност, за търсене на посредничества и осигуряване на лобита.

Да видим дали представата за Неофит Бозвели и за ролята му в политическите събития от средата на 40-те години на неговия „съгражданин“ Георги Раковски⁷⁰ покрива поне частично тази теоретична рамка. Заслугата на Раковски за популяризиране дейността и историческата роля на архимандрит Неофит още през 60-те години на XIX в. е неоспорима, макар да не е често коментирана в историографията ни. Първите писмени свидетелства за Бозвели той дава в автобиографичния текст „Неповинен българин“, чийто начален вариант не ни е известен⁷¹. Този разказ остава непознат на възрожденската публика, но тук авторът залага своята най-ранна версия за ролята на Неофит Бозвели, която след това почти десетилетие

20 април 1846 г.) той ще си позволи публично (отпечатано през 1847 г. в книгата му „Мисли за сегашното българско учение“) да назидава издателя му Иван Богоров (ок. 1818/1820 – 1892): „да избяга сочинителат му изречения некои както: „Гражданско и свободно управление – дялата на нашите юнаци и царь, честта на бащенията“ и пр. Така мъдро да избяга и описанието на такива предмети, които могат да примат недоброжелателите ни за лошаши“. Цит. по Янев, С., Е. Налбантова. Атлас на българската литература..., с. 159.

70 За дейността му повече у: Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот. Под ред. на М. Димитров и др. Т. I. София: Изд. на БАН, 1964; Георги Стойков Раковски. Възгледи, дейност и живот. Под ред. на Д. Косев и др. Т. II Документални материали. София: Изд. на БАН, 1968; Трайков, В. Раковски и балканските народи. София: Наука и изкуство, 1971; Трайков, В. Георги Стойков Раковски. Биография. София: Изд. на БАН, 1974; Станева, К. Апология на българското. Творчеството на Георги Раковски. Литературни изследвания. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1996.

71 Тя е писана в Цариград, вероятно преди Кримската война и остава на съхранение у поляка Ян Руднишки. През 1854 г. Раковски се опитва да възстанови този текст, може би по спомени, защото изложението съдържа объркани дати, имена и неточни интерпретации. Вж. Трайков, В. Неофит Бозвели и Георги С. Раковски. – В: Неофит Бозвели и българската литература. Под ред. на Г. Димов и Ст. Таринска. София: Изд. на БАН, 1993, 19–23 (по това изследване тук е интерпретиран „Неповинен българин“). Вж. и бел. 38 тук.

Източник: Архив на Г. С. Раковски. Т. III Писма до Раковски, 1861.

Под ред. на Н. **Трайков**. София: Изд. на БАН, 1966, с. 2.

целенасочено ще надгражда и попълва. В текста Раковски хвърля вината за всички беди на българския народ („който бе почнал по малко да си попридирва правди, равномерни с гърците, и да действа за поставление в България на природни български духовни пастири“) върху „лукавата Гръцка патриаршия“. Според него по това време „приспомятний архимандрит Неофит и отец Иларион приближили бяха да получат това многожелаемо от вси българи достойнство“. Котленецът твърди, че единствени виновници за участва на Неофит Бозвели, допринесли и за неговото, и на баща му нещастие по същото време, са гръцките архиереи: „[...] в петгодишно време в тъмница с дълбоко въздихание и с горест от гръцка зверска злоба почина [Неофит] в желязо обкован в дълбините на една мрачна и влажна тъмнична кула в Света гора“.

Първото публично свидетелство на Раковски за преклонението му пред архимандрит Неофит е отпечатано през 1857 г. в „Горски пътник“, една априори прие-

мана за несъмнено популярна и четена през Възраждането книга⁷². Потвърждение за трайния му интерес към тази тема е и писмото на Георги Раковски до Никола Тъпчилещов (1817 – 1893) от 20 май 1857 г., в което пише, че готви специална биография за „толико пострадаващото отца Неофита“⁷³. Краткият публичен текст на Раковски за Бозвели в „Горски пътник“ има особено значение, тъй като е отпечатан преди грамотността и книжният пазар да са станали неотделим белег за модернизацията на българското общество. Когато журналистиката е по-скоро жанр от литературата, често журналистът (особено такъв като Раковски) е ментор-интелектуалец, който съзнава, че българинът от Новото време е не само плод на реконструкция, но и на конструкция. Когато информацията тече по тесни канали и е съсредоточена в малко на брой образовани хора, тяхното поведение е като на упълномощени носители на колективна памет. Едно бъдещо по-детайлно изследване би могло да установи дали тази начална информация / интерпретация на Раковски за Неофит Бозвели влиза в основата на текстове за църковното движение, писани в следващите години например от Иван Селимински (1799 – 1867), Васил Стоянов (1839 – 1910) и Васил Друмев (ок. 1840 – 1901).

Следващият етап от целенасочено изграждане и тиражиран от Раковски образ на *политика* Неофит Бозвели като първопричина за възраждането на „българския дух“ е след Великденската акция от април 1860 г. и този етап е свързан с поредица от публикации във вестник „Дунавски лебед“ под общото заглавие „Българският за независимо им свещенство днес възбуден въпрос“⁷⁴. Текстът, както ни уверява Раковски, е негов отговор на „едно недостойно изложение“, писано от „дълбокоумний богослов“ и отпечатано през 1859 г. в „Русские Ведомости“. Провокиран от тази публикация, българският журналист заявява, че ще изложи „повествователно“ причините за началото на този въпрос, като се застрахова, че има още живи свидетели, които могат да потвърдят казаното. За коментирания в студията конкретен проблем е по-важна, струва ми се, публикацията във вестника на Раковски, а не изданието като отделна брошура, тъй като информацията за Бозвели като „първи двигател“ на „народния въпрос [sic!]“, образно казано, се „точич“ във времето от 1 септември 1860 (бр. 1) до 22 август 1861 (бр. 47). Внушенията са целенасочени, често се повтарят, Раковски не пести епитети за своя любим герой, стреми се да обвърже и свои лични преживелици с разглежданите събития. Макар лесно да

72 Не ми е известно специално изследване за тиража и разпространението на книгите на Г. Раковски. Проф. Елена Налбантова е събрала интересни свидетелства от различни възрожденци, които могат да служат за отправна точка при проучване възприемането на коментирания тук „Горски пътник“, както и за пречките, от страна на „турската полиция и цензура“ шото книгата да стигне до потенциалните си читатели в границите на Османската империя. Години след отпечатването ѝ поемата стои „в Сърбия и там в дън земя потънаха [бройките]!“. Вероятно това пък е сред причините през 1861 г. авторът да може да дари на новосъздаденото читалище „Братска любов“ в Букурещ цели 100 броя от нея. **Янев, С., Е. Налбантова.** Атлас на българската литература..., с. 206, 210, 255.

73 **Раковски, Г.** Горский пътник. Нови Сад, 1857; Архив Г. С. Раковски. Т. II. Писма до Раковски (1841 – 1860). Обяснит. бел. Н. **Трайков.** Подг. за печат В. **Трайков.** София: Изд. на БАН, 1957. През същата година Раковски споменава Бозвели и на страниците на своя вестник „Българска дневница“, в бр. 15 от 2 октомври и го характеризира като „Първа жертва неповинна на фанариотската калугерска злоба“.

74 Интерпретацията и цитатите тук са по: Дунавски лебед, бр. 1 – бр. 47, 1 септември 1860 – 22 август 1861. Вж. и **Раковски, Г.** Българският за независимо им свещенство...

се констатира фактологическа обърканост за първото и второто заточение на Бозвели, подробните данни нарастват с всеки следващ брой и днес те нагледно могат да се засекат с достъпната ни документация и да покажат в отделна статия удивително съвпадение при интерпретиране на основни участници, събития и постигнати резултати.

Да припомним, че според теоретиците отпреди ерата на „глобалната мрежа“ съвременниците можем само частично да осъзнаваме и осмисляме случващите се промени, а да не забравяме, че Раковски не е пряк свидетел на повечето от описваните от него събития. Нещо повече, в периода на най-активната политическа дейност на Неофит Бозвели той, макар и съпричастен на ставащото в Цариград, е изолиран в затвор⁷⁵; следователно – *положил е доста усилия да събере информация, често за събития, някои от които са замислени и са осъществявани тайно.*

За първи (и може би за последен?) път във възрожденското публично пространство чрез тази поредица от статии излиза конкретна (и днес, както и тогава – проверима) информация за ролята на Михаил Чайковски в събитията от средата на 40-те години и по-точно – в проведеното през май 1845 г. консултативно събрание в Цариград. А също така и за сериозното обществено-политическо раздвижване на цариградската българска колония по същото време и нейните легитимни и неформални лидери, които са били склонни да подкрепят исканията на Неофит Бозвели, както и за декларираната готовност на Портата да обсъди българските прошения.

За да сполучи в намеренията си, Бозвели е трябвало да състави, пише Раковски, едно българско общество и чрез него да започне да действа. Това „Българско общество“ щяло да спомогне „щото да могат българи да се събират в едно място и да спорят как да действат да сполучат желания си“. (За онова време това можело да стане само около „една народна българска черкова“, която да има влияние над българите и „на неин позив сички единодушно и съгласно да действат за общо благо“.) „Някои си разумни и добромислящи българи“, продължава Раковски в бр. 5 от 12 октомври 1860 г., предложили „да им ся дозволи да изберат от цяла България четирима представители, кои за всегда постоянно да седят в Цариград“ и които да бъдат признати от Портата; да се издържат чрез самооблагане на българския народ и да имат по един или двама писари, които да поддържат преписка с цяла България, да докладват на правителството „все що ся твори по вън над бедната рая“. Идеята за създаване на народно гражданско представителство на българите през Възраждането, както отбелязах, е коментирана в литературата⁷⁶. За проблема, разглеждан тук, е важно да се отбележи, че изложеното от Раковски удивително съпада с основното искане в прошенията на архимандрит Неофит Хилендарски, за което той е упълномощен от 115 поименно изброени цариградски българи, представители главно на еснафите. Документът е открит през 1906 г. в манастира „Хилендар“ от свързания с Българската екзархия Антон Стоилов (1869–1928)⁷⁷. С присъщата му категоричност и менторски тон Г. Раковски обобщава във вестникарската публикация неуспеха на тази българска идея по следния начин:

75 Косев, Д. Към биографията на Г. С. Раковски..., 105–117.

76 Вж. тук бел. 25.

77 Стоилов, А. П. Из дейността на отец Неофита Бозвели и смъртта му. – Преглед, г. I, 1907, № II, 84–93.

„Така унищожил лукавата Патриаршия *политическото предприятие* [sic!] на отец Неофит, когото безчеловечно умори в калугерски страшни тъмници“.

Поредницата в „Дунавски лебед“ завършва с едно писмо на архимандрит Неофит до Съби Стойков Попович от 12 септември 1841 г., което стигнало до адресата си почти двадесет години след написването му. Раковски получава това писмо от казанския проф. Виктор Иванович Григорович (1815 – 1876)⁷⁸ при престоя си в Русия през 1858 г. Поредницата завършва и с категоричното настояване на своя автор, че днес, тоест през 1860 г., когато има хора, които искат да си присвоят „първостта“ на Неофит Бозвели, българите трябва да знаят кой е бил „първият двигател“ на „народния въпрос“ и кой пръв е започнал да проповядва по България и „да иска *историческите си права*“, „пръв“ се уловил „в явна борба“ с Патриаршията, и „пострада толко от Греков и най-последно принесе жертва и живота си за народа!“. Между другото, в тези публикации Раковски *отстранява*, така да се каже, Иларион Макариополски от историческата сцена и премълчава неговия принос в коментираният тук събития.

През 1860 – 1861 г. публикуването на детайлна информация за началото на българското „църковно движение“, за *политическия и гражданския характер* на исканията за *народностна самостоятелност* от средата на 40-те години и първостепенната роля на Неофит Бозвели и на поляците в събитията, всъщност е политически акт⁷⁹. Това е политически акт, който изисква не само смелост, но и съдържа конкретни политически цели, преследвани от автора на поредницата ста-

78 Как и кога Виктор Григорович се е добил с писмото, в литературата, доколкото ми е известно, не е коментирано. Но е интересно да се подчертае, че именно през 1844 – 1845 г., по времето, когато в Цариград се подготвя и провежда консултативното събрание по реформите, бъдещият професор, а тогава само начинаещ филолог, пътува из нашите земи, посещава Атон, македонските области, но и Цариград и се запознава с някои от общественото и политически активните българи (**Генчев**, Н. Българо-руски културни общувания през Възраждането. София: Лик, 2002, 54–55, с. 102, бел. 47; **Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане..., с. 214, бел. 4, с. 245). Проф. Шишманов дори допуска, че „хилендарският монах Неофит“, който придружавал Виктор Григорович от Солун до Света гора, може да е Неофит Бозвели, тогава 54-годишен (**Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане..., с. 267, бел. 1). Професорът снабдява Раковски и с препис от „Житие и страдание грешнаго Софрония“: „Тойзи драгоценен паметник са съобщи нам от многуважаемаго господина Виктор Григоровича, професора Казанского университета, кой го е нашел и преписал в руските архиви, де много наши старини и древности стоят покрити и непристъпни всякому“. Вж.: **Раковски**, Г. Драгоценни паметници за българската история. – Дунавски лебед, г. II, 1861, № 55; **Янев**, С., Е. **Налбантова**. Атлас на българската литература..., с. 67. Така след 1861 г. текстът на *Житие*-то заживява (и до днес) превратен живот, откъснат от цялостния ръкопис (и от авторското намерение) на епископ Софроний Врачански (1739 – 1813), който го е мислил и написал като неизменна част от „Книга за трите вери“ (1805 г.).

79 Това е така, защото едва ли моментът за популяризиране дейността на Неофит Хилендарски е избран случайно – в разгара на конфликта на българите с Вселенската патриаршия около и след Великденската акция (3 април 1860 г.). Но съпадащ също и с еднозначната активност на Раковски – публицитична и практическа, срещу идеята на Руската империя за поредното организирано българско преселване. За Великденската акция повече вж.: **Маркова**, З. Русия и българският църковно-национален въпрос 1856 – 1864. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет (ГСУ, ИФ), 1980, т. 70, 167–262; **Бонева**, В. Българското църковнонационално движение 1856 – 1870. София: За буквите / О писменехъ, 2010. За последното организирано българско преселение в Русия у: **Дойнов**, Ст. Последното масово преселение в Южна Русия (1861 – 1862). – ИП, 1992, № 11–12, 18–39; **Дойнов**, С. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането. 1751 – 1878. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2005.

тии. Не може обаче да не направи впечатление една *дребна подробност* от този твърде интересен текст на Раковски, а именно: в нито един от посочените броеве няма дори намек за ролята на Русия в разгледаните събития. Добре известно е, че авторът следи руската политика към българите, информира по страниците на вестниците си подробно за случващото се във и със Северната империя. През 1861 г. Раковски ще е ясно заявил и ще следва категоричната си отрицателна позиция по акцията за организирано преселване (последното за XIX в.) на българи в Русия. Апропо, не само добре осведоменият Раковски обаче „мълчи“ по въпроса за ролята на Русия в събитията от средата на 40-те години на XIX в. . .

Кога Неофит Бозвели е станал *политичен*, къде се е учил на „изкуството“ политика и при какви контакти и/или сблъсъци са се оформяли неговите идеи и убеждения? Накратко ще скицирам тук само някои от възможните фактори за успешното му политическо активизиране като виден представител на българския политически елит.

Като оставям встрани (заради недостатъчно достоверни сведения и поради все още ранния етап от живота му) неговите контакти и отношения с българите в селищата, в които пребивава и работи преди първото му заточение от 1841 – 1844 г. (например в Котел, Свищов, Търново и другаде), смятам, че на първо място трябва да се посочи сръбският фактор. Неофит пребивава в Сръбското княжество през 1834 – 1835 г. докато печата шестте учебника от „Славяноболгарское детеводство“. Не знаем всичко за престоя му там, за евентуалните пътувания и осъществените контакти и познанства. Някои документи от сръбските архиви (включително портрет на отец Неофит), без да са целенасочено издирвани с оглед неговата биография, бяха публикувани преди години в интересно тематично издание⁸⁰. Доказано е, че Бозвели се интересува от сръбската литература, специално от книжовното наследство на Доситей Обрадович (1739/1742 – 1811) и дори в архива му са оцелели негови преводи на този сръбски просветител⁸¹. Писано е и за влиянието на диалога „Мати Сербия и Син Сербии“ върху творчеството на самия Бозвели, съдържащ интересна версия за Първото сръбско въстание (1804 – 1813) и за провала му. Това е съчинение, в което се говори и за „сестра България“⁸². Повече от документално „видими“ (но неизследвани специално) са контактите и сътрудничеството на архимандрита с представители на Сръбското княжество в Цариград, с капукехайте и техните чиновници. Специално внимание заслужават отношенията му с

80 Граѓа за историју бугарског народа из архива Србије. Књ. 1 (1820 – 1856). Уредио Кл. Цамбазовски. Београд: САНУ, 1987 (за съжаление, предвиденият следващ том още не е отпечатан). Тук е публикуван (с недобро качество) портрет на монах в расо, който съставителят определя като „Неофит Хилендарски – Бозвели“, но не посочва архивни данни за оригинала на документа. Вкараните в научно обращение източници от сръбските архиви са използвани в изследването на Димова, В. Неофит Бозвели и сръбската общественост през 30-те – 40-те години на XIX в. – В: Неофит Бозвели и българската литература. Под ред. на Г. Димов и Ст. Таринска. София: Изд. на БАН, 1993, 99–109.

81 Добрева, И. Доситей Обрадович и „проектираната автобиография“ на Неофит Бозвели. – Във: Въобразените текстове на Българското възраждане. В чест на Стефана Таринска. Състав. Д. Господинов, Н. Аретов. София: Изд. център „Боян Пенев“, 2005, 102–130; Радев, И. Архим. Неофит Петров Котленец. . .

82 Шишманов, Ив. Неофит Бозвели. Изворите на „Мати Болгария“. – В: Шишманов, Ив. Избрани съчинения. Т. I. Българско възраждане. Студии. София: Изд. на БАН, 1965, 166–193, спец. с. 180 сл., 186, 188.

Неофит Хилендарски — Бозвели

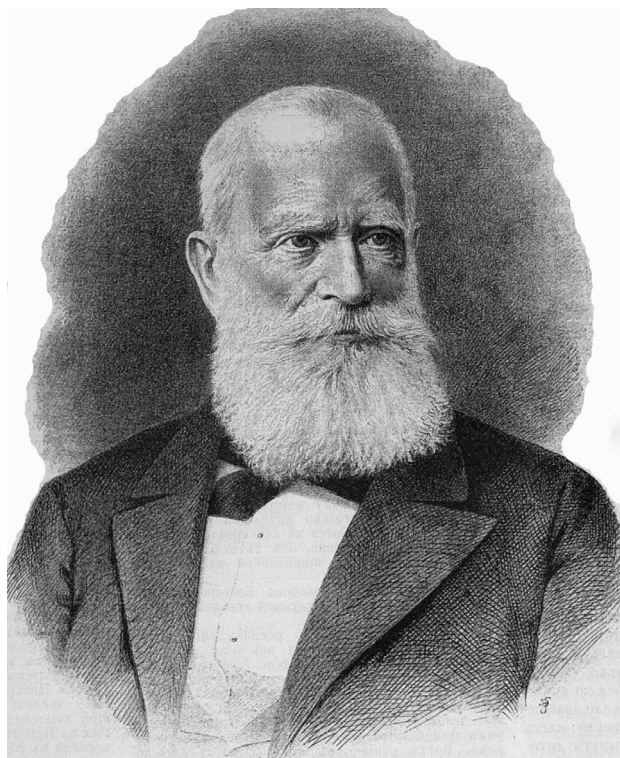
Архимандрит Неофит Хилендарски

Източник: Граѓа за историју бугарског народа из архива Србије. Књ. 1 (1820 – 1856).

Уредио Кл. **Џамбазовски**. Београд: САНУ, 1987, приложение 16.

Константин Огнянович, особено докато тој работи заедно с полскиот агент Чайковски. Като цяло, вопреки важноста им, србските контакти и влијанија врху Неофит не са очертани пълно и все още не са изследвани достатъчно задълбочено.

На следващо място, незаобиколим фактор за политическото израстване на архимандрит Неофит е цитираниот многократно полски агент и шатен „изследовател“ (легалниот му престой в османската столица се осъществява като представител на Френската академия на науките) от френското посолство в Константинопол, бивш казак, участник в полско националноосвободително встание срещу Русия (1830), бъдещиот мюсюлманин Садък паша – ръководител на „казак алая“ по време на Кримската война и завършил, както е известно, живота си със самоубийство в необятната Северна империя, приел Православието за свое верую – Михаил Чайковски. Без да се задълбочавам повече поради многократно цитираните тук негова активност, документи и изследвания за конкретната му политическа дейност, ще отбележа, че тясното обвързване на Неофит именно с ентузиаст и авантюрист, страстно отдаден на всяка кауза, с която се захваща (а те не са малко и често са диаметрално противоположни), какъвто е Чайка Чайковски, му носи не само „дивиденди“. Смятам, че точно явните и дори демонстративни контакти на Бозвели с поляка засилват крайниот негативизъм, с който се отнасят към дейността

Владимир П. Титов

Източник: Всемирная иллюстрация, 1891, т. 46, № 1189, с. 312 (художник С. Пирсин), Web

и идеите на българския политически лидер служителите на Азиатския департамент от руското посолство в Цариград.

Именно затова на трето място като важен фактор за политическото израстване и изяви на Неофит Бозвели бих определила неговия (задочен) сблъсък с посланика на Руската империя Владимир Павлович Титов⁸³. Той произхожда от дворянско

83 Към момента не познавам руско или съветско биографично изследване за този руски посланик и не е лесно да се проучи успешно битието му на дипломат. Пръснати биографични данни и информация за професионалната му кариера може да се видят във: Всемирная иллюстрация, 1891, т. 46, № 1189, Web; **Орешков**, П. Неизвестна преписка на манастирите Соколски и Рилски с Н. Хр. Палаузов. 1845 – 1854. – Сб. на Българската академия на науките и изкуствата, 1942, кн. XXXVI–2, т. 19, 14–15; **Смоховска-Петрова**, В. Неофит Бозвели..., с. 154 и др.; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение..., 183–185 и др.; **Маркова**, З. Русия и българският църковно-национален въпрос..., 167–262, спец. 173–174; **Кудрявцева**, Е. П. Россия и Восточный вопрос в 30-х – 40-х годах XIX в. – В: Россия и славяне: политика и дипломатия. Материалы международной научной конференции „Россия и славяне XVIII в. – 1919 г.“ (Москва, 25 – 27 июня 1991 г.). Отв. ред. Е. К. **Вяземская**. Балканские исследования. Вып. 15. Москва: Институт Славяноведения и балканистики РАН, 1992, 77–87; **Лисовой**, Н. Н. Русское присутствие в Святой земле: учреждения, люди, наследие. Ч. I. – Отечественная история, 2003, № 2, 24–25; Очерк истории Министерства иностранных дел России в 1802 – 1902 гг. – В: Историко-документальный департамент МИД Российской Федерации, <http://www.inter-rel.ru/inter_rel.php#b150> 5 май 2004; **Кудрявцева**, Е. П. Русские на Босфоре: российское посольство в Константинополе в первой половине XIX в. Москва: Наука, 2010.

семейство и е роден през 1807 г. в родовото имение в Рязанска губерния. Умира през 1891-ва на 84 години. Младият Владимир получава традиционно дворянско образование в Благородния пансион при Московския университет. Слуша лекции по историко-филологически, юридически, философски, но и по естествени и медицински науки. В последните години от управлението на император Александър I (*1777, 1801 – 1825), едва седемнадесетгодишен, Титов е зачислен в „Московския главен архив“. Негов „дядя“ и покровител в първите години от кариерното му израстване е генералният прокурор на Правителствения сенат Дмитрий Василевич Дашков (1789 – 1839), през 20-те и 30-те години виден дипломат и участник в изготвянето на руския текст за Одринския договор.

По това време много от руските дворяни (т.нар. „златна младеж“), които искат да пренебрегнат военната кариера, започват служебното си израстване във Външно министерство. В Москва Титов живее известно време в дома на Алексей Фьодорович Малиновски (1762 – 1840), който от 1814 г. до смъртта си ръководи архива на руското Външно ведомство. Сред тези „архивни юноши“ Владимир попада на братя Иван (1818 – 1883) и Николай Тургеневи, Александър Пушкин (1799 – 1837) и др. Титов участва в литературни кръжоци (автор е на една фантастична повест), посещава литературния салон на княгиня Волконска, негови приятели са братя Иван (1806 – 1856) и Петър (1808 – 1856) Киреевски, Алексей С. Хомяков (1804 – 1860), Александър И. Кошелев (1806 – 1883), княз Владимир Ф. Одоевски (1804 – 1869), Михаил Погодин (1800 – 1875). Службата му като архивист приключва през 1828 г., когато В. Титов се премества в Петербург и постъпва, вероятно отново със съдействието на Дашков, в създадения девет години по-рано Азиатски департамент.

Не ми е известно с какво точно се занимава Владимир Павлович в Азиатския департамент, но смятам за много показателно, че от 6 май 1840 г., едва тридесет и три годишен, той е назначен за дипломатически представител на Русия в столицата на Османската империя. Близко две години Титов практически замества Аполинарий Бутенев (1787 – 1866, руски посланик тук през 1829 – 1843 и 1856 – 1858). От 24 април 1843 г. Титов е вече официален титуляр на посолството в Цариград, какъвто ще остане в следващите десет години. В периода от юни 1846 до август 1847 г. временно е заместваан от управляващия мисията Михаил Устинов (1800 – 1871). Като руски посланик в Цариград Титов остава до буреносната 1853 г., когато е заменен от извънредния пратеник на император Николай I (*1796, 1825 – 1855) – княз Александър Сергеевич Меншиков (1787 – 1869).

След Цариград дипломатическата кариера на Титов продължава в германското кралство Вюртенберг (една от 38-те държави в Германския съюз). До юли 1865 г., когато вече е на 58 г., Титов остава руски посланик там и резидира в Щутгарт.

Атестат за доверието на император Николай I и на наследника му, император Александър II (*1818, 1855 – 1881), както и за доказаните дипломатически умения на Титов, е фактът, че по време на Кримската война той е втори руски пълномощен представител на няколкократно провежданите преговори между воюващите страни до началото на 1856 г. (Първи представител е Александър М. Горчаков (1798 – 1883), бъдещият руски външен министър и канцлер.)

Евентуално цялостно академично издание на руската дипломатическа преписка от времето на войната би показало нагледно и в детайли възможностите (а вероятно и неизбежните пропуски) на двамата преговарящи да защитават руските интереси, което с напредването хода на войната е ставало все по-трудно. Но и от пръснатата и достъпна към момента документация, днес е видно умението на двамата да намират различни съюзници сред воюващите държави, включително и сред турските преговарящи, по въпроси от взаимен интерес (каквито са например статута на Дунавските княжества Влахия и Молдова и режимът на корабоплаване през Проливите или пък положението на Православната църква и привилегиите на християните в Османската империя).

Горчаков и Титов са заменени в началото на 1856 г. при преговорите по изработването и подписването на Парижкия мирен договор. Новият император Александър II, за добро или лошо, залага на опита на 70-годишния граф Алексей Ф. Орлов (1786 – 1862), чийто подпис стои под Одринския (1829) и Ункяр-Искелесийския договор (1833), и на уменията на барон Филип И. Брунов (1797 – 1875), бивш посланик в Лондон. Двамата трябва да се опитат да минимализират отрицателните последици за Руската империя от неуспешната война. Но че тази смяна не е белег за недоверие към Владимир Павлович говори фактът, че след Кримската война за известен период Титов е един от възпитателите на руския престолонаследник.

От подредената кратка биографична справка за руския посланик в Цариград е видно, че В. Титов е един от доказалите се имперски дипломати, показал завидни умения в защита на руските имперски интереси и в прокарване на руската политика в продължение на десетилетия в два възлови за Русия региона, каквито са Османската империя и Германският съюз⁸⁴.

Може да се предположи, че „ежедневието“ на посланик Титов през 40-те години на XIX в. в града край Босфора е протичало понякога напрегнато, много отговорно, но и несъмнено интересно. В голяма степен то е продукт на засилващия се сблъсък на интереси и борба за власт и влияние в този регион, в който сблъсък участват както Великите сили и Портата, така и младите балкански държави и народи, и техните проходящи политици. Сред последните е и архимандрит Неофит. За съжаление, засега на българските историци не са известни данни, и специално руски документи, за конкретния косвен „сблъсък“ между руския посланик и представи-

84 Смятам за любопитно да споделя, че когато преди повече от десетина години за първи път потърсих информация за посланик Владимир Павлович Титов, установих, първоначално с учудване, че той трайно отсъства от издадените и достъпни тогава в академичните ни библиотеки руски и съветски справочници и дипломатически речници. Далеч по-лесно ми бе да открия публични сведения за кариерното развитие на друг руски посланик с такова име – Владимир Геннадиевич Титов, прокарвал руската политика в по-ново преходно време по нашите ширини. По-възрастните читатели ще си спомнят, че това е извънредният и пълномощен посланик на Руската федерация в София в периода от 1999 до 2004 г., който след приключване на мандата си тук е назначен за директор на Департамент „Кадри“ в руското Външно министерство. Вж. кадрова справка в списанието Дипломатический вестник (Москва), 2004, № 8, с. 204. Днес Владимир Геннадиевич е „първи заместник на министъра на външните работи на Руската федерация“ и отговаря за „отношенията с европейските страни и административни въпроси“, вж. официалната страница на руското Външно министерство: <http://www.mid.ru/ru/about/structure/deputy_ministers>, 24 декември 2017.

теля на българския политически елит. Но достъпните полски доклади недвусмислено показват, че такъв се е състоял. Косвено свидетелство за това е и откъслечната информация от годишния отчет на руския канцлер граф Карл Неселроде за същата тази 1845 година. От нея става ясно, че в документа се коментират тайните планове на поляци и французи в „България“⁸⁵, които явно са проблем за руската имперска политика. Надявам се бъдещи издирвания да попълнят поне частично тази картина.

Накрая, няма как щрихирането на факторите, повлияли върху политика Бозвели, да бъде изчерпано, без да се коментира личността и уменията на няколкократно споменавания в студията Мехмед Шекиб ефенди. Докато руското посолство и Патриаршията се опитват да изолират Неофит и Иларион от българската колония, Шекиб ефенди провежда поредица от разговори и срещи с някои от плахите български делегати, а още в края на януари 1845 г. в качеството си на външен министър, както стана ясно, той приема и разговаря с архимандрит Неофит по исканията в неговия меморандум.

Много често в стремежа си да обясним едно или друго събитие, историците подценяваме това, че те се случват по един или друг начин до голяма степен благодарение на личностите, участващи в тях. Затова ми се струва, че беглият портрет на руския посланик Титов (но и на *политика* Бозвели!) ще бъде „ощетен“, ако не се обърне частично внимание на поне една от възловите личности в османското правителство, с които той професионално мери сили през по-голямата част от пребиваването си край Босфора. В процеса на изследване на българската политическа активност от средата на 40-те години любопитството ми бе „подразнено“ от личността именно на по-малко известния Мехмед Шекиб паша, чието име неизменно „засичам“ до това на Владимир Титов при разплитане на редица политически афери, включително свързани с българска тематика, предизвикали тогава дипломатически скандали⁸⁶.

Шекиб ефенди започва кариерата си⁸⁷ във висшите имперски кръгове на Османската империя в последните години от управлението на султан Махмуд II. Обикновено стои „в сянка“, макар че за една година, както стана ясно, ще е външен министър. При султан Абдул Меджид често ще изпълнява поверителни мисии в конфликтни точки на Империята, например във Влашко и Молдова, във Видин-

85 Цит. по **Георгиева**, Т. Славянската идея в Русия..., с. 52, бел. 8.

86 Далеч съм от мисълта тук да преекспонирам сблъсъка между двамата имперски дипломати, но със сигурност е било голямо предизвикателство за тях да защитят и отстоят убедително политиката си. Още по-голямо предизвикателство е било за начинаещите български политици да намерят своето лоби сред тези силни личности и техните екипи.

87 Непълната към момента информация е щрихована от следните леснодостъпни източници: Документи за българската история из германските архиви. 1829 – 1877 г. Състав. и ред. Хр. **Христов** и В. **Паскалева**. София: Изд. на БАН, 1963; **Велики**, К. Браилските бунтове 1841 – 1843 г. Прев. от рум. И. Пеняков. София: Изд. на БАН, 1968; **Димитров**, Стр. Видинското въстание от 1850 г. София: Изд. на БАН, 1972; **Маркова**, З. Българското църковнонационално движение...; **Велики**, К., В. **Трайков**. Българската емиграция във Влахия след Руско-турската война от 1828 – 1829 г. Сборник от документи. София: Изд. на БАН, 1980; **Цетнарович**, А. Тајна дипломатија Адама Жежија Чарториског..., 146–157, 160–165 и др.

ския санджак, в Гърция, в Ливан. Като правителствен представител е изпратен и в Сърбия през 1842 г. по време на преврата на уставобранителите и в търсене на приемлив (и за Русия)⁸⁸ изход от ситуацията там.

Имената на Шекиб ефенди и на Владимир Титов се засичат и при разplitането на аферата около трите Браилски бунта от 1841, 1842 и 1843 г.⁸⁹ Бунтовете, сами по себе си незначителни и бързо потушени още в зародиш, събуждат за месеци наред дипломатическия интерес и пълнят консулските доклади с всякакви слухове и факти за руска и гръцка намеса. От полските документи, споменаващи и процеса в Цариград през 1845 г. срещу Раковски за участието му във Втория браилски бунт (1842), разбираме, че нарочният турски пратеник – тогава Шекиб, специално се е интересувал от българина с оглед на факта, че той идва в Браила като гръцки емисар, с гръцки паспорт и пари. А именно по това време от доклад на руския посланик в Цариград тръгва дезинформацията, че Георги Македон (под каквото име се подвизава тогава Раковски) е племенник на княз Стефан Богориди.

И по-късно, през април 1851 г. Мехмед Шекиб ще заема различна от руската позиция по конфликт, касаещ българите. Тогава той е изпратен във Видин, за да проследи умиротворяването на региона след т.нар. Видинско въстание от 1850 г.⁹⁰, а също и за да проучи обвиненията на местния гръцки митрополит в бунтовничество срещу тамошните българи; вероятен повод за наклеветяването им е тяхното упорито няколкогодишно искане за определяне на месечна заплата на владиката, за да спрат злоупотребите при събиране на църковни данъци. Известна и коментирана в науката е позицията на посланик Титов по този казус, принуден по политически причини да брани църковното статукво⁹¹, макар да познава добре

88 За ролята на руския посланик В. Титов в Сърбия преди и по време на преврата вж. **Кудрявцева**, Е. П. Россия и Сербия в 30 – 40-х годах XIX века. Москва: Институт Российской истории РАН, 2002, с. 100 и сл.

89 **Велики**, К. Браилските бунтове...

90 **Димитров**, Стр. Видинското въстание от 1850 г. ...

91 Руската политика за покровителство на Цариградската патриаршия датира още отпреди договора от Кючук Кайнарджа (1774), който само регламентира възможностите на Русия за намеса във вътрешните работи на Османската империя. Именно през 40-те години на XIX в. обаче (когато се случва българското политическо раздвижване, коментирано тук през призмата на идеите за народностна самостоятелност) поради променените условия и засилен интерес и на други фактори към областите, населени с православни поданици на султана, теорията за „единство на православието“ се превръща в действителен лост за съхранение на руския периметър на влияние. Или поне така са изглеждали нещата от позицията на Азиатския департамент. Несъмнено върху тази константа в имперската политика влияят и субективни фактори като например това, че голяма част от руските дипломатически чиновници в Османската империя произлизат от средите на левантийските гръцки жители на квартала Пера. Или че практика на руските посолства в страните от Изтока е воденето на текущите дела с властите в страната на пребиваване да се осъществява чрез драгоманите, които отново често са от средите на фанариотите. Или дори „незначителната“ подробност, че в Ориента Църквата функционира като самостоятелна и рентабилна стопанска единица. Затова не бива да се учудваме, че макар паспорти и атестати на поданици на султана за пребиваване в Русия да издава руското посолство в Цариград, поне до средата на 40-те години служителите на Патриаршията или дори представители на руската мисия в Атина (!) имат важна роля при одобрение на българите, кандидатстващи за обучение в семинариите и лицееите на Южна Русия. А е добре известно, че именно през 40-те години на XIX в. обучението на българи в Русия ще се оформи като един от сигурните лостове на руската политика за подпомагане и трайно насочване на културно-духовните процеси в българското общество (вж.: **Генчев**, Н. Българо-руски културни общувания...; **Митев**, П. За „славянизацията“ на възрожденските българи. – В: История

язвите на Вселенската патриаршия. Мотивът му е, че подобно решение за определяне на фиксиран месечен доход на висшето духовенство би означавало намеса на османската власт в църковния живот и подронване самостоятелността на Патриаршията. От направеното разследване Шекиб ефенди пък установява невинността през отминалата 1850 г. на арестуваните българи и нарежда освобождаването им.

Но да се върна в средата на 40-те години на XIX в. Както посочих по-горе, точно този Мехмед Шекиб ефенди заявил на Чайковски (ако се доверим на полския агент), че именно от „меморандумите на свещеник Неофит и на свещеник Иларион“ Портата „почувствала нуждата да има *местни депутации в Цариград*, които да представят нуждите и възможностите на своите провинции“.

Дали обаче последвалата непредвидена по размах българска политическа активност не идва „в повече“ не само на Патриаршията и на руския посланик, но и на Високата порта? Едва ли някой вярва, че обигран политик като Мехмед Шекиб паша е бил докрай искрен в обещанията си към българите. Подозренията за това се засилват, като се припомни, че встрани от събранието около реформите, в столицата се случват и други неща, свързани с тях. В началото на 1845 г., както стана ясно, са арестувани Георги Раковски и баща му; в разгара на подготовката около събранието, през март, Раковски е разпитван за връзките си с Гърция и участието си в Браилските бунтове и неговите показания са използвани срещу Русия на „конференцията на пълномощните министри на трите държави, които покровителстват Гърция“, както пише М. Чайковски. По-нататък четем в същия доклад: „Шекиб ефенди построи своите изненади [за Русия] върху показанията на този човек [Раковски]“⁹². След като „изиграва“ своята роля, Раковски, както знаем, е „забравен“ тайно и трайно в затвора Топхане. Само няколко месеца след това Неофит и Иларион са отвлечени с „благословията“ на Владимир Титов и с мълчаливото съгласие на Портата, включително и на Шекиб ефенди, и са заточени от Патриаршията в Атон. А при упорито търсене в документите се откриват пръснати и непълни, но достатъчно интересни данни и за раздадените подаръци за приспиване на нечии съвести, съпричастни в една или друга степен към тези събития...

Споменатото дотук е само малка част от известната ни днес фактология около избистрянето и поставянето на българския политически въпрос за народностно обособяване под суверенитета на султана от септември 1844 до май 1845 г. включително. Надявам се изложението да загатва все още непълно, но и достатъчно мотивирано за условията на голямата политика, в която неопитните и в значителна степен политически наивни български лидери, сред които особено място заема архимандрит Неофит Котленец, се оказали бързо въввлечени без да са достатъчно подготвени. Ще си позволя да завърша този проблем с цитат от лично

на българите: необходимост от нов подход. Преоценки. (Сборник). Втора част. Състав. П. Колев, Д. М. Димитров. Сер. Българска вечност № 6. София: Тангра ТанНакРа, 1998, 155–172). На 19 юни 1849 г. в Балта-Лиман посланик Титов сключва поредния руско-турски договор, който препотвърждава правата (основно търговски) на Русия от предишни спогодби, но това ще се окаже и последният международноправен документ, в който с оглед съдбата на православните Портата признава особеното руско положение и правото на еднолично покровителство.

92 Смоховска-Петрова, В. Неофит Бозвели..., 131–133, 136–138.

писмо на Найден Геров (1823 – 1900), според когото още през 1846 г. на руското консулство във Влахия са известни всички българи, които „са малко нечто замечателни и, или живеят в Букурещ, или са преминали от тук“⁹³. На 11 декември 1856 г. бъдещият дългогодишен и добре информиран руски (вице)консул в Пловдив ще напише: „Без *особено покровителство* нищо не се прави“⁹⁴.

Руската имперска политика, раждането на „българо-гръцката църковна разпра“ и подреждането на историчната памет

След заточението на Неофит Бозвели и на Иларион Макариополски (признатите и легитимни лидери на цариградските българи) в политическите изяви на българската общност в османската столица настъпва известно затишие⁹⁵. Слуховете за нерадостната съдба на двамата водачи се разнасят удивително бързо за тогавашното ниво на комуникации извън столицата и с известна доза увереност може да се твърди, че сред някои от общественотоактивните българи се забелязва трайна боязън от афиширане на политически дейности и изяви. Например от това време (от 1846 г.) е интересен откъс от писмо на книжовника, учител и духовник Неофит Рилски (ок. 1793 – 1881). „Аз с негли много вардене оцелях досега, – четем в текста – от гонението им (на турци и гърци – б.а., Н.Г.), иначе не беше кабил да не попаднем и аз под истото страдание, което пострадаха други някои мене подобни [явно се визира архимандрит Неофит Котленец]“⁹⁶. Неофит Рилски дори съобщава на приятеля си Райно Попович (ок. 1773 – 1858), че вече не отговаря на писмата на руския проф. В. Григорович, че е пресякъл като с нож „преписката“ с Русия и спрямо нея възприел „всеконечно молчание“. Бил унищожил всички писма, които могат да го злепоставят. Това е пример за разпространената житейска аполитична философия сред част от българските интелектуалци и представители на елита, като трябва да се подчертае, че Неофит Рилски, за разлика от Неофит Бозвели, никога не е заемал открита политическа позиция.

Сред някои българи обаче се забелязва интересно активизиране по посока на обсъждане, поставяне и отстояване на искания, свързани *пряко* и *само* с т.нар. български църковен въпрос. Прави впечатление, че те са обвързани с Русия или дори някои от тях са руски поданици. Като такива могат да се посочат одеските

93 Шишманов, И. Студии из областта на Българското възраждане..., с. 229, бел. 1.

94 За Геров като руски консул и за началната му кариера вж.: Кирилова, А. Откриване на руското консулско агентство в Пловдив през 1857 година. – ИП, 2009, № 1–2, 48–76; Kirilova, A. L'activité socio-politique de Najden Guérov (1853 – 1856). – Bulgarian Historical Review (BHR), 2009, No 1–2, 24–52.

95 Михаил Чайковски споменава за еднократни планове (останали нереализирани) на някои от по-буйните представители на българските еснафи да нападнат охраната на „затворниците“ Неофит и Иларион и да ги освободят още докато не са отведени на Атон.

96 Цит. по: Генчев, Н. Българо-руски културни общувания..., с. 69. По-различно обяснение за мотивите на Неофит Рилски да пресече кореспонденцията си специално с одеските българи вж. у: Шишманов, Ив. Нови студии из областта на Българското възраждане. I. Васил Е. Априлов, Неофит Рилски, Неофит Бозвели. – Сб. на БАН, 1926, кн. XXI, т. 13, 194–195; Шишманов, И. Студии из областта на Българското възраждане..., 275–276.

българи начело с Васил Априлов⁹⁷. Но също и Захари Княжески (1810 – 1877)⁹⁸, който именно тогава започва да се изявява в Русия (при едно от първите си посещения там, той е в Петербург между 10 януари 1846 и 25 април 1847 г.) и впоследствие ще се конкурира настъргено, специално с връстника си Александър Екзарх (ок. 1810 – 1891) за мястото си на доверено лице, чрез което Руската империя да разпраща печатни библии и учебни пособия сред българите, както и да прокарва други канали за влияние.

Тук ще се спра съвсем накратко само на Александър Бейоглу⁹⁹, защото смятам, че именно основно чрез него и последвалата му активност руското посолство в Цариград успява през втората половина на 40-те години на века първоначално да *раздели* общественотоактивните представители на българите в столицата. А впоследствие и да *постави под контрол* повечето техни лидери и инициативи. Това става по следните начини.

На първо място, още с идването си Екзарх успява да разедини еснафите, като получава пълномощно, подписано само от една част от техните първомайстори, за да ги представлява пред Портата и да подава от тяхно име прошения. Усилията му неслучайно се насочват към патриаршалните и необразовани занаятчии, защото само те от българите в Цариград по това време са обединени институционално в легитимни пред Портата (професионални) структури, каквито по същество са занаятчийските организации.

97 **Мирчева**, К. Едно писмо на Васил Априлов от 15 май 1845 година. – Във: Факти и мистификации в старите текстове. Състав. Б. **Христова** и Е. **Узунова**. София: Гутенберг, 2011, 302–332 и пос. лит.

98 **Шишманов**, Ив. Нови студии из областта на Българското възраждане..., 180–181, 206–207 и др.; **Шишманов**, И. Студии из областта на Българското възраждане..., с. 259, бел. 2, с. 231, с. 233–234, бел. 1, с. 245–254 и др.; Българско националнореволуционно движение. 1868 – 1874. Чуждестранни документи. Т. 2 (1872 – 1874). Ред. К. **Шарова**, Д. **Дойнов**. София: Военно издателство, 1992, с. 150, 219; **Минкова**, Л. Захари Княжески – един от първите. Б.м.: Фама, 2012.

99 Александър Екзарх пристигнал от Европа в руската столица на 29 септември 1846 г. Подробно за биографията, възгледите и дейността на тази интересна личност вж.: Истининский глас на България или оправдание на Българи-ты пред самы себе и пред свои-ты иноземны доброжелатели и благодетели, срещу лъжите и безбожните постъпки и действия, что е чинил с Народното Българско имя Александър Стоилов Бой-оглу Ески-Заарец, (самозваны лъжно Бей-оглу, Екзарх Българский). Съставил А. П. **Гранитский**. Цариград: Типография Θ. Дивичиани, 1853; **Дамянов**, С. Александър Екзарх и френската политика по българския въпрос през 40-те г. на XIX в. – Векове, 1975, № 1, 4–16; **Грек**, И. Ф., Н. Н. **Червенков**. Общественно-политическая деятельность Александра Екзарха (40 – 50-х гг. XIX в.). – В: Проблемы истории стран Юго-Восточной Европы. Политика, культура, историография. Сб. ст. Кишинев: АН МССР, 1989, 128–154; **Jankov**, H. Alexandre Exarque. Contribution à sa biographie. – BHR, No 3, 1990, 69–82; Александър Екзарх и българските пътища към Европа. XIX – началото на XX в. Материали от международна конференция, Стара Загора, 7 – 8 май 2005 г. Стара Загора: РИМ, 2007; **Воалери**, П. Александър Екзарх. Една българска съдба. Прев. от фр. Н. Боцев, С. Делчев. София: Колибри, 2012; **Рачева**, В. Сръбското княжество на страниците на българския „Цариградски вестник“ (1848 – 1862) през първите четири години от издаването му. – В: Централна Европа и Балканите, XIX – XX в. Юбилеен сборник в чест на проф. Милчо Лалков. Състав. И. **Първев**, М. **Баръмова** и Н. **Кайчев**. София: УИ „Св. Климент Охридски“ (под печат). Критичен поглед върху биографията на Екзарх и върху някои от пристрастните проучвания за него вж. у **Любенова**, Л. Александър Екзарх или синдромът на историографската недостатъчност. – В: Sine ira et studio. Изследвания в памет на проф. Зина Маркова. Отг. ред. К. **Косев**. София: БАН, 2010, 314–325. От тези източници са взети фактите за него, представени в текста тук.

Че Александър Екзарх се е ползвал известно време със статут на *български депутат* при Портата (или поне така са го възприемали част от българите) свидетелства също и неговият конкурент и съперник Захари Княжески. Последният се опитва да го „натопи“ пред общия им ментор проф. Михаил Погодин и, ако е възможно, да го отдалечи от руските покровители. Това става в писмо от 4 август 1847 г. Датата е скоро след установяването на около 37-годишният Александър в османската столица, което пък загатва за неясни към момента канали за влияние и посредници, вероятно в руското посолство, които му осигуряват толкова бързо приобщаване (и дори „институционализиране“) сред цариградските българи, за които той дотогава е практически непознат. В документа на Княжески четем еднозначната оценка: „Повидимому Болгария еще не нуждается подобных *депутатов при Порте*. Да и если нуждается, то она выберет между свои собратии человека достойного и бескорыстного, который знает характер турков и местные свои нужды“¹⁰⁰.

Много интересно е, че при последвалата активност на Екзарх исканията от *политическата програма* на архимандрит Неофит са „заметени“ под сурдинка и всички се фокусират само и единствено около молбата българите в Цариград да получат право на свой храм. Така вече наистина можем да говорим и да пишем за прошение по „църковния въпрос“. Несъмнено е важно правото на многобройната българска православна колония в столицата на свой български храм; и особено важна в перспектива е създадената в началото на 50-те години църковна община към него. Но също така, несъмнено е, че свеждането на исканията от меморандумите от септември 1844 г. до една-единствена точка не просто омаловажава издигнатата програма от българските политически лидери пред реформаторското събрание, не само заличава опитите тези искания да се масовизират чрез прошения от страната с подобно съдържание, но кардинално преобръща съдържанието на програмата за *народностно политическо* обособяване чрез *собствено представителство* и под *суверенитета на султана*. Затова пък за изграждането на българския храм (по-скоро – за временния параклис) ще бъдат вложени много усилия и енергия, а и дълго ще се събират пари. А сред най-големите финансови благодетели за бъдещия храм (Разположен поради дарението на Стефан Богориди на място, намиращо се в границите на диоцеза на Вселенския патриарх в качеството му на „пръв“ митрополит; което ще означава, че винаги първосвещеникът на този храм ще се ръкополага именно от Вселенския патриарх – и до днес също.) ще се окажат гърци, представители на Синода на Цариградската патриаршия. Последното недвусмислено доказва, че специално тези среди и техните ментори са били много доволни от подобна развръзка по българските искания от средата на 40-те години на XIX в.¹⁰¹

100 Шишманов, И. Студии из областта на Българското възраждане..., с. 250, бел. 1, с. 254, бел. 1.

101 Подробности около съграждането на българския храм „Св. Стефан“ в Цариград вж. Маркова, З. Българският храм в Цариград. (Начална история). – Във: В памет на академик Михаил Димитров. Изследвания върху Българското възраждане. Редкол. И. Унджиев и др. София: Изд. на БАН, 1974, 247–259.

На второ място, активността на Александър Екзарх ще бъде свързана с раздаване на парични и предметни помощи за българските училища. Но днес е добре известно, че финансирането на тази „филантропска“ дейност идва до голяма степен от секретен руски фонд, който Бейоглу разпределя години наред; включително е известно и това, че с част от сумите той ще издава от 1850 до 1862 г. „Цариградски вестник“.

Докато не бъдат публикувани достатъчно документи от руското Външно министерство и специално докладите на посланик Титов от възловите години от втората четвърт на XIX в., не може обаче да се възприема като безспорно доказано, че тази линия в поведението на Александър Екзарх спрямо *оформянето и задълбочаването* на „българо-гръцката разпра“ е изцяло (и само) повлияна от руската имперска политика. Въпреки това, съществуват достатъчно документални свидетелства и косвени доводи, част от които споделих тук, за да се направи такова обосновано предположение.

Косвено потвърждение на подобно тълкуване на събитията непосредствено след изолирането на архимандрит Неофит Котленец от българската общност в Цариград може да се потърси и намери в една съвсем необичайна на пръв прочит посока. Затова ще върна вниманието на читателя към написаното от Георги Раковски за високо тачения от него Неофит Бозвели. Въпреки популярността на в. „Дунавски лебед“, а безспорно и на самия Раковски, неговата версия за *политическата страна* от дейността на Бозвели, която представих подробно, *не е оспорена* (подчертавам това), но *постепенно мълчаливо и видимо е изоставена*¹⁰². Възрожденските конструктори на колективната ни памет, местни и чужди радатели за изграждане на пантеон от национални герои, започват (сякаш целенасочен) процес по превръщането на Неофит от *политически герой* в стереотипен образ на *мъченик на вярата* и пръв радател за създаване на български храм в Цариград.

Трябва да се отчете ролята на самия Георги Раковски, който практически, може би не съвсем осъзнато, залага „матрицата“ на стереотипната представа за Бозвели. Могат да се посочат не едно и две емблематични изречения от неговите текстове, но тук ще цитирам само посочения по-горе „Горски пътник“, където Бозвели беше определен като „първа нам позната *жертва* неповинна на *фанариотска калугерска злоба*“¹⁰³.

По-важни за бъдещо подробно изследване на тази *ре-визия* ми се струват обаче примерите от български и от руски автори от края на 60-те и началото на 70-те

102 В тази част от студията се докосвам до един актуален в последните десетилетия в световната хуманитаристика проблем. Става дума за т.нар. „културен превод“, при който вниманието на изследователя се фокусира не върху събития и/или явления, а върху тяхното „отлежаване“ в обществената памет и последващата им репрезентация. За теоретичната страна на тези културни и интелектуални (бих добавила – и политически) практики, разглеждани в историческата наука в рамките на тази „културна трансформация“ като исторически факти – подробно вж.: Лоуентал, Д. Миналото е чужда страна. Прев. М. Русков. Сер. Егоси. София: Критика и хуманизъм, 2002; Рикьор, П. Паметта, историята, забравата. Прев. от фр. Т. Минева. Библ. Ризома. София: Изд. СОНМ, 2006; Малкин, С. Лаборатория империи..., с. 24 сл. и пос. лит.

103 Раковски, Г. Горский пътник...

години на XIX в., които *премълчават* съществуването и дейността на архимандрит Неофит от средата на 40-те години на XIX в., когато пишат за „българския църковен въпрос“. Подходящ е например текста на Христо Даскалов (1827 – 1863) от 1858 г. (в „Русская Беседа“ под заглавие „Възраждане на българите или реакцията в европейска Турция“¹⁰⁴), както и на Иван Селимински – в ръкопис на гръцки език за историята на църковното движение, поръчан му след Великденската акция от браилските българи и отпечатан на български език в недоводен превод едва през 1929 г.¹⁰⁵ Или пък на руските публицисти и църковни историци Тертый И. Филипов (1825 – 1899) (в изследването си „Вселенският патриарх Григорий VI и греко-българската разпра“ от 1870 г.¹⁰⁶) и П. Тъсовски (в „Гръко-българския църковен въпрос“ от 1871 г.¹⁰⁷).

На политическите структури е добре известно, че когато злоупотребите с паметта, които като цяло са злоупотреби със забравата, не проработят, трябва да се потърсят спешно други средства за отправяне на нови послания към „публиката“. Особено в период, когато обществото преживява дълбоки промени, каквото за българите е времето в началото на 70-те години на XIX в. Учебниците по политическа митология от по-ново време на кризи и преходи (които обобщават натрупания в тази посока вековен човешки опит) разкриват различни техники за отправяне на нови послания: първо – да се използват вече съществуващите стереотипи, като се засилят; второ – да се коригират незначително съществуващите стереотипни представи, като се променят акцентите в съобщенията, и трето – да се заменят съществуващите стереотипи с нови. Може би видени в този контекст и по отношение на казуса с *политика*-архимандрит Неофит Котленец, са интересни следните два конкретни исторически примера.

През 1871 г. в Москва излиза „Кратък очерк на историята на православните църкви Българска, Сръбска и Румънска или Молдо-Влашка“¹⁰⁸. Автор на изследването е младият Евгений Евстигениевич Голубински (1834 – 1912), впоследствие

104 Цит. по публикацията у Даскалов, Хр. Възрождение болгар или реакция в европейской Турции. (Русская беседа, г. III, 1858, кн. 10). – В: Български автори в руския периодичен печат 1854 – 1864. Статии, дописки, очерци, бележки. Издирила и подг. за печат Цв. Унджиева. София: Изд. на БАН, 1982, 73–116.

105 Библиотека „Д-р Иван Селимински“. Кн. X Българският църковен въпрос. Прев. от гр. Е. Пажева. София, 1929. Известно е, че болшинството познати ни днес документи на д-р Селимински са писани на гръцки език, една част са на книжовен румънски и изключително малко от тях са на недобър български. Манипулации с издаването на архива му (разместени пасажи, пропускани цели абзаци, изпуснати или невярно предадени имена и др.), умишлени или неволни, са направени при първите преводи и издания в поредицата „Библиотека Иван Селимински“ Кн. I – XIV, София: 1904 – 1931. Състав. и прев. П. Чилев (за кн. I – VI) и Е. Пажева (за кн. VII – XIV). В това успех и лично да се уверя, с колегиалната помощ на проф. Надя Данова, при работата с гръцката част на архива, за което съм ѝ много благодарна. Следващите две издания на избрани съчинения са правени от съставители философи и филолози по тази поредица, без преводите на документите да се сверяват с оригиналите. Вж. и Маслев, Ст. Поправки и допълнения към превода на „Исторически спомен“ на д-р Иван Селимински. – Известия на Архивния институт, 1959, кн. II, 203–238.

106 Филипов, Т. И. Вселенският патриарх Григорий VI и греко-българската распра. – Журнал Министерства народного просвещения (Москва), 1870, № 2 и 3, Web, 15 януари 2006.

107 Тъсовский, П. Греко-болгарский церковный вопрос. Москва, 1871 Web, 15 януари 2006.

108 Голубинский, Е. Е. Краткий очерк истории православных Церквей Болгарской, Сербской и Румынской или Молдо-Валашской. Москва, 1871, Web, 15 януари 2006.

историк на Руската църква, възпитаник, а от 1860 г. и професор в Московската духовна академия. В този обемист (състои се от 732 с.) и като цяло много интересен текст началото на българския църковен въпрос е поставено в 1849 г., и то във Видинско. След това текстът се фокусира в 60-те години на века и обръща особено внимание на унията на българите. „Тази знаменита уния, предизвикала на времето толкова шум и възбудила толкова велики надежди в католическия свят, а също и немалко страх в православния свят, в действителност – пише Голубински, – за голямо щастие на българите, се оказа работа повече смешна и жалка, отколкото сериозна и опасна“. Именно тук, забравяйки за хронологическата коректност и за изненада на неизкушените читатели, е намесен нашият Неофит Бозвели. Авторът признава, че „известният български патриот йеромонах Неофит Бозливи (или Бозвели), със своите старания да пробуди народния дух на българите“ и особено с исканията си за българско духовенство, събудил против себе си ненавистта на гръцкия Константинополски Синод. Затова през 1843 г. бил повикан в столицата на съд. Именно тогава, убеждава ни авторът, „латинските агенти“ употребили всички усилия, за да го привлекат на своя страна, разчитайки, разбира се, да повлекат след него известно число от българите, тъй като – признава руският църковен историк, „той се ползвал с огромно[то] уважение на своя народ“. „Но първите опити [за уния] били неуспешни. Неофит не само останал свършено глух към техните внушения – убеждава ни Голубински, – но когато патриархът го изпратил на заточение в Атон, писал оттам на своите съотечественици послания, настоятелно убеждавайки ги да се пазят от заплашващите ги козни“. Няма да коментирам верността на изнесеното в този цитат, особено след направеното тук сравнително подробно представяне на дейността на архимандрит Неофит Хилендарски от средата на 40-те години на XIX в. Но може би трябва да припомним, че автентична документация от средата на 40-те години сочи, че именно от руското посолство в Цариград тръгват слуховете, че Бозвели е приел тайно католицизма чрез Ордена на лазаристите. И именно това е едно от основанията той да бъде обвинен от Цариградската патриаршия в канонични провинения и да бъде заточен в Света гора.

Перестройката на руската официална позиция към архимандрит Неофит е видна и в още един интересен, но не толкова професионално „изпипан“ текст. Негов автор е отново руски църковен историк: Теодор Атанасиевич Курганов (1844 – 1920). Той е завършил Казанската духовна академия и е преподавател в тамошната Катедра по църковна история. Този автор не може да бъде обвинен, струва ми се, че не се е ровил в документи за църковната история на Балканите, тъй като през 1872 г. защитава магистърска работа на тема „История на управлението на църквата в Гръцкото кралство“. През следващата, 1873 г. той отпечатва в „Православен събеседник“ поредица от статии (в броевете от януари до ноември включително) под заглавие „Исторически очерк на гръко-българската распра“¹⁰⁹. Тук началото на конфликта е поставено в тридесетте години на XIX в. и е свър-

109 Курганов, Ф. А. Исторический очерк греко-болгарской распри. – Православный собеседник, 1873, январь – ноябрь, Web, 15 януари 2006.

зано с ефекта от реформите в Османската империя, с примера на съседите, и не на последно място – с „призивния глас“ на Юрий Венелин (1800 – 1837) към българите¹¹⁰. Именно като *негов последовател* е представен „Неофит Бозливи [sic!]“, който обаче е определен като „прост *рилски* монах“ и учител в Габровското училище, който проповядвал, че избирането на „български национални архиепери под юрисдикцията на Патриаршията“ не пречи на духа на Православието. Именно в потвърждение на своите идеи той превел Евангелието на съвременния му български език, но то било отпечатано в Смирна от американските протестанти и това станало причина да бъде изгорено по нареждане на Цариградската патриаршия като еретическо¹¹¹. Нещо повече, именно за тази си дейност – твърди Курганов – Неофит бил заточен на Атон, където скоро и умрял.

С цел да внуши доверие към съобщеното в текста от 1873 г., авторът се позовава често на няколко източника. Конкретно при написаното за Бозвели – това е достъпният на историците (а в ерата на глобалните дигитални библиотеки – и на всеки любознателен читател) и цитиран вече текст на българина Христо Даскалов, отпечатан в „Русская Беседа“ през 1858 г. Бързо сравнение на двата текста показва, че позоваването е изключително произволно и некоректно, защото в оригинала се говори за Неофит Рилски, а Неофит Бозвели изобщо не се споменава. Посредствените манипулации на този руски автор относно архимандрит Неофит Хилендарски не свършват с това. Той също намесва католическата пропаганда, която се опитала през 1843 г. да привлече на своя страна „споменатия вече *българолюб Неофит Бозливи* (или Бозвелий)“, привикан в столицата „на съд от патриарха заради своята *метежническа дейност*“. Както можем да се досетим след като сме прочели Голубински, и Курганов твърди, че Неофит отхвърлил предложението на лазаристите и предпочел заточението...

Вместо заключение

Всички историци добре знаем, че правото на *помилване* е „царска“ привилегия, използвана само периодично и по волята на държавния глава. Съвсем друго значение има *амнистията*. Тя урежда сериозни политически конфликти, влияещи върху гражданския мир. Амнистията оперира като вид избирателно и пунктуално предписание, което остава извън своето поле някои категории „престъпници“. Амнистията като институционална забрана засяга самите корени на политиче-

110 За „политическото инженерство“, упражнявано върху живота, дейността и архива на тази личност, вж. у **Рачева**, В. В работилницата на Клио: теория и практика на историята през първата половина на XIX век. Казусът Юрий Венелин. – ГСУ, ИФ, 2017, т. 102, 145–175.

111 Очевидно е предумишленото смесване на достъпни и за съвременниците факти от биографията на двамата *различни Неофит*-овци. Тук става очевидно дума за Неофит Рилски, подробно за него вж.: **Пимен**, Неврокопски митрополит. Отец йеромонах Неофит Рилски. София: Синодално издателство, 1984; **Радкова**, Р. Неофит Рилски и новобългарската култура: първата половина на XIX в.. 2-ро изд. София: Народна просвета, 1983; **Бойчева**, В. Неофит Рилски – създател на българското народно училище. София: Юриспрес / УИ „Св. Климент Охридски“, 2006; **Митев**, П., И. **Илчев**. Докосвания до Америка...

ското и оттам най-дълбокото и скрито отношение с едно минало, над което трябва да тегне забрава.

Едва ли ще се намерят официални документи, които да ни дадат отговор защо Азиатският департамент решава да „амнистира“, образно казано, Неофит Бозвели в началото на 70-те години на XIX в. Но си струва другаде да се изследва как този опит се посреща от немногобройните представители на просветения тогавашен български културен и политически елит. Повечето от тях освен патриоти, просветители и/или революционери, неизбежно се явяват и манипулатори, митолози, конструктори, хора с някакъв личен или групов опит в моделирането на фактите. Това е логично следствие от ролята на интелектуалците в зората на националната държава¹¹².

Заслужава си да се проследи и начинът, по който първата общобългарска научна институция в лицето на основаното през 1869 г. в Браила Българско книжовно дружество участва в изграждането на националния пантеон, тъй като в неговата програма е записано като една от основните цели: „*обработването и усъвършенстването* [...] на българската история“. И в частност – чрез такива проучвания да се отчете как се представят дейността и заслугите на Неофит Бозвели. Още повече че именно на страниците на „Периодическо списание“ съпричастният към Дружеството Васил Друмев публикува още преди Освобождението за първи път Неофитовата „Мати Болгария“, макар и в „*тенденциозно и шифован*“ вид – по елегантния израз на проф. Дочо Леков (1928 – 2003).

The Bulgarians in the Ottoman Empire, the Reforms and the Russian Imperial Policy. Or How in the mid-1840s a Monk Became a Politician

Vania Racheva

At a first glance, archimandrite Neofit Hilendarski (1785 – 1848), whose personality falls into the present author's professional interests for about a decade, is the chief character of the current study. This essay, however, examines him neither as a man of letters, educator, author and publisher of textbooks, nor as a monk and active figure of the Bulgarian ecclesiastical movement; it focuses instead on his political activity and more specifically – on his deeds from the mid-1840s, as they are elaborated on in the context of the reform policy of the Sublime Porte. Therefore, a special emphasis is laid on the „consultative meeting“ from May 1845, summoned in the Ottoman capital, and on the attempt of particular Bulgarian political leaders to table the question of the Bulgarian national autonomy, assumed as Bulgarians' differentiation in a separate „millet“ („nation“ rendering confession).

112 За някои аспекти на тези процеси вж. у: Шарл, К. Интелектуалците в Европа през XIX в. Есе по сравнителна история. Прев. от фр. В. Генова. Поредица „Актове“. София: Дом на науките за човека и обществото, 2004; Малкин, С. Лаборатория империи...

At a second level, the article brings into play a few additional plots, closely related to the interpretation and understanding of the Bulgarian political activity during the period under study. Some of the subject matters are unfolded more thoroughly, others are only touched upon, but thematically they could be divided in the following manner:

The author poses the question of the formation, self-consciousness and legitimation of the Bulgarian political elite from the 1840s, and discusses the factors that influenced this slow and multiform process. Closely related to the latter are also the questions of the „political culture“ of this elite, on the one hand, and the political terminology used by the protagonists of the Bulgarian national revival and which the historians (often wrongly) interpret, on the other.

The author sets ajar the subject of the nature of the Tanzimat period, in essence – a transitional and multilayered process, which is hitherto insufficiently studied in the Bulgarian history writings, and discusses shortly the methods of elaboration, laying passage, popularizing and accomplishing *on the spot* of particular reforms from the mid-1840s.

The article also alludes to the slow and gradual rationalization on the part of the Porte of the role of the Bulgarian lands and the Bulgarians in particular for the successful implementation of the complex changes precisely in European Turkey; to the inevitable maneuvering on the part of the Ottoman political figures who often swayed between the will for change, the Great Powers' pressure, and the inertness and/or resistance of infringed interests and financial flows. In this context, the author notes in passing how tricky is the traditional for the Bulgarian historiography Eurocentric / Bulgarocentric view, which obfuscates the picture while disregarding the fact that during the second quarter of the nineteenth century the Ottoman Empire represented a state encompassing territories on three continents, while the Balkans were (only) the small European part of the whole imperial territory whose sovereign the sultan was.

Likewise, at the background of the current text, another question is touched upon – the policy of the Russian Empire toward the Bulgarian orthodox subjects of the sultan and the latter's then explicit striving for differentiation with a permanent political representation in the capital. As it is well known, and the present study further substantiates it, the Russian imperial policy did not support the Bulgarian political (and ecclesiastical) endeavors from the mid-1840s.

Last but not least, the study discusses the problem of the manipulation of historic memory concerning certain events and specific historical figures, and the role of the historians-chroniclers (contemporary or not) in this process.